

RAFAŁ IGIELSKI

(Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego)

Meandry służby generała kawalerii Aleksieja Brusilowa w Armii Czerwonej w latach 1920–1926

Generała kawalerii Aleksieja Aleksiejewicza Brusilowa zalicza się do grona najwybitniejszych wodzów okresu I wojny światowej. Historia zapamiętała go jako realizatora koncepcji ofensywy wołyńskiej w 1916 r., nazwanej wkrótce od jego nazwiska „brusilowską”, kiedy to wojska rosyjskie dokonały pełnego przełamania strefy obronnej nieprzyjaciela i – zadając przeciwnikom duże straty – w krytycznym momencie wojny zmusiły niemiecki Sztab Generalny do pospiesznego przerzucenia części sił z Francji na front wschodni¹.

Zdecydowanie mniej znana pozostaje za to rola omawianej w niniejszym artykule postaci jako jednego z czołowych organizatorów Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. To właśnie ów krok przejścia tak wysokiej rangi generała i powszechnie rozpoznawalnego poza Rosją wodza „na służbę u bolszewików” zaważył na ukształtowaniu się kontrowersyjnego wizerunku tego oficera w historiografii rosyjsko-sowieckiej², a także – zważywszy na całkowity brak zainteresowania generałem Brusilowem w dotychczasowej polskiej biografistyce wojskowej – przedstawienie okoliczności i szczegółów ostatniego okresu żołnierskiej drogi byłego Naczelnego Wodza armii rosyjskiej jawi się jako działanie uzasadnione³. Nawet historia samej ofensywy

¹ „Ofensywa Brusilowa” posiada podstawową literaturę w języku polskim: S. Czerep, *Bitwa pod Łuckiem. Walne starcie zbrojne kampanii 1916 r. na wschodnim teatrze wydarzeń militarnych I wojny światowej*, Oświęcim 2014; *idem*, *Łuck 1916*, Warszawa 2002; L. Wietosznikow, *Ofensywa Brusilowa. Działania strategiczno-operacyjne*, tłum. D. Jednorowski, Oświęcim 2014.

² Zob. В. Мавродин, Б. Брусилов (*очерк боевой деятельности*), Москва 1944.

³ Wśród skąpych informacji biograficznych na temat gen. Brusilowa, znajdujących się w historiografii i publicystyce dostępnej w języku polskim, można znaleźć szereg całkowicie

wołyńskiej z 1916 r., bez przedstawienia konterfektów dowodzących w niej generałów, okaże się niepełna – jak bowiem zauważył teoretyk wojskowy generał lejtnant Michaił Boncz-Brujewicz: „ocena wydarzeń wojny wymaga poprzedniego scharakteryzowania sylwetek wybitniejszych jej uczestników”⁴.

W pracach nad artykułem wykorzystano dość zróżnicowane materiały. Za najważniejsze można uznać wspomnienia samego bohatera niniejszego tekstu, przy czym należy podkreślić, iż doczekały się one przez 90 lat aż dziewięciu wydań, w mniejszym lub większym stopniu różniących się między sobą. Posiłkowałem się edycjami z 1929, 1963 i 2004 r.⁵ Pozostała użyta memuarystyka to głównie pamiętniki carskich wyższych oficerów, jak np. Aleksieja Ignatjewa, Aleksieja von Lampe, Władimira Suchomlinowa czy Boncz-Brujewicza⁶. Przy opracowaniu biogramów decydujące znaczenie miały słowniki Siergieja Wołkowa: *Офицеры российской гвардии. Опыт мартиролога* oraz *Русский офицерский корпус*⁷.

Jeżeli chodzi o drukowane wybory źródeł, najistotniejsze okazały się: dwutomowy zbiór *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы 1923–1928 гг.* i *Реввоенсовет Республики 1920–1923*⁸. Z periodyków należy wymienić emigracyjną „Архив Русской Революции” oraz sowieckie czasopisma „Военная Наука и Революция” i „Военно-Исторический Журнал”.

Historiografia rosyjska doczekała się trzech wartościowych biografii gen. Brusilowa, autorstwa Iwana Rostunowa, Walentina Runowa i Siergieja

błędnych bądź uproszczonych danych. Przykładowo, wydany w 1997 r. przekład *Słownika bitew świata*, autorstwa Iana Verona Hogga, sugeruje na s. 189, jakoby Brusilow uczestniczył w ofensywie na Warszawę w 1920 r. Zagadnienie służby carskich oficerów w Armii Czerwonej pojawiło się ostatnio jako marginesowy element debaty publicystycznej, wynikłej na kanwie książki Piotra Zychowicza *Pakt Piłsudski – Lenin*, w trakcie której wspomniany autor, nie mając należytej wiedzy, podawał przyczyny tego zjawiska uproszczone do wzięcia przez bolszewików zakładników spośród członków rodzin oficerskich; zob. I. Hogg, *Słownik bitew świata*, tłum. M. Rusinek, oprac. T. Gąsowski, K. Kozak, Warszawa 1997, s. 189; P. Zychowicz, *Pakt Piłsudski – Lenin, czyli jak Polacy uratowali bolszewizm i zmarnowali szansę na budowę imperium*, Poznań 2015.

⁴ М. Бонч-Бруевич, *Обзор книг по мировой войне 1914–1918 годов*, „Военная наука и революция” 1921, nr 1, s. 486.

⁵ А. Брусилов, *Воспоминания*, Москва 1929; Москва 1963; *idem*, *Мои воспоминания*, red. В. Авдеев, С. Нелипович, Москва 2004.

⁶ А. Ignatjew, *Пяćдзiesiąт лет в шерегу*, t. 1, tłum. J. Jerzyński, Warszawa 1958; М. Бонч-Бруевич, *Вся власть Советам!*, Москва 1958; А. вон Лампе, *Пути верных*, Париж 1960; В. Сухомлинов, *Воспоминания*, Минск 2005.

⁷ С. Волков, *Офицеры российской гвардии. Опыт мартиролога*, Москва 2002; *idem*, *Русский офицерский корпус*, Москва 2003.

⁸ *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы 1923–1928 гг.*, red. К. Андерсон *et al.*, Москва 2006; *Реввоенсовет Республики 1920–1923*, red. В. Данилов, Москва 2000.

Semanowa⁹, z których także czerpałem wiedzę. Pewne znaczenie miał też niewydany drukiem autoreferat rozprawy kandydackiej Borysa Aleksandrowa z 2009 r.: „А.А. Брусилов. Военная и общественно-политическая деятельность 1877–1924 гг.”¹⁰. Wykorzystałem też dwie prace największego obecnie autorytetu w dziedzinie służby carskich specjalistów wojskowych w Armii Czerwonej, Andrieja Ganina: *Мозг армии в период русской смуты* i *Русский офицерский корпус в годы гражданской войны*. W tematyce tej nie straciła na aktualności opublikowana w 1988 r. monografia pióra Aleksandra Kawtaradzego *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг.*¹¹ Przy opisie zmian organizacyjnych, zachodzących w latach dwudziestych w kawalerii sowieckich sił zbrojnych, posłkowano się monumentalną pracą Roberta Kaliużnego, *Красная Армия 1918–1934. Структура и организация* oraz mniejszą objętościowo, ale za to wielce drobiazgową i pionierską w swoim temacie monografią Jewgienija Driga, *Войска Семёна Михайловича. История организационного строительства стратегической конницы РККА*¹². Książki te są najświeższym spojrzeniem na temat struktury organizacyjnej Armii Czerwonej w latach dwudziestych, bowiem obie wydano w 2019 r.

W armii carskiej

Aleksiej Brusilow urodził się w roku 1853 w rodzinie o bogatych tradycjach militarnych. W wieku 14 lat wstąpił do Korpusu Paziów, najbardziej prestiżowej niższej szkoły wojskowej Imperium Rosyjskiego. Po pięciu latach nauki otrzymał przydział do 15 Twerskiego Pułku Dragonów, gdzie objął obowiązki dowódcy plutonu w 1 szwadronie. W 1874 r. Brusilowa mianowano porucznikiem, a w następnym roku został adiutantem pułku¹³.

⁹ И. Ростунов, *Генерал Брусилов*, Москва 1964; С. Семанов, *Брусилов*, Москва 1986; В. Рунов, *Генерал Брусилов. Лучший полководец первой мировой войны*, Москва 2014.

¹⁰ Б. Александров, „А.А. Брусилов. Военная и общественно-политическая деятельность 1877–1924 гг.”, autoreferat диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, [Москва 2009], mps.

¹¹ А. Ганин, *Мозг армии в период русской смуты*, Москва 2013; *идет*, *Русский офицерский корпус в годы гражданской войны*, Москва 2019; А. Кавтарадзе, *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг.*, Москва 1988.

¹² Р. Калюжный, *Красная Армия 1918–1934. Структура и организация*, Москва 2019; Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича. История организационного строительства стратегической конницы РККА*, Москва 2019.

¹³ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 18.

Po wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej, nocą z 24 na 25 kwietnia 1877 r.¹⁴ porucznik Brusilow na czele szwadronu przekroczył granicę wrogiego państwa, przeprawiając się w pław przez wezbraną rzekę Arpaczaj. Nie odnotowawszy strat, bez wystrzału, zajął następnie nieprzyjacielskie koszary, gdzie do niewoli dostał się m.in. dowódca jednej z brygad tureckiej piechoty. W dalszej fazie wojny Brusilow wyróżnił się, prowadząc czoło awangardy 1 Dywizji Kawalerii (DK) ku twierdzy Kars i ścigając odchodzące z niej siły Muchtara Paszy¹⁵. Na początku maja wziął udział w szturmie twierdzy Ardagan. Wkrótce potem wykazał się osobistą odwagą w trakcie bitwy o górę Awliar – gdzie zabito pod nim konia – oraz z powodzeniem szarżując na, uchodzącą z Karsu w kierunku Erzerum, piechotę turecką. Wojnę z Portą Otomańską zakończył Aleksiej Aleksiejewicz jako sztabrotmistrz¹⁶.

W 1881 r. znany z wybitnych umiejętności jeździeckich Brusilow został przeniesiony do świeżo otwartej Oficerskiej Szkoły Kawalerii w Petersburgu. Zważywszy na fakt, że większość spośród pierwszych 36 kursantów¹⁷ stanowili oficerowie wyższych stopni, często około pięćdziesiątego roku życia, jej program szybko zmieniono z doskonalenia w praktyce jeździeckiej na rzecz zagadnień teoretycznych, związanych z działaniami kawalerii. Oficerską Szkołę Kawalerii ukończył z trzecią lokatą 12 sierpnia 1883 r. W uczelni tej Brusilow spędził kolejne 23 lata służby jako wykładowca. Początkowo w stopniu rotmistrza pełnił obowiązki adiutanta Szkoły, a od 1888 r., gdy stanowisko to opuścił gen. Nikołaj Klejgels¹⁸, został instruktorem maneżu i ujeżdżania koni.

¹⁴ Daty w artykule podawane są według kalendarza gregoriańskiego, obowiązującego w Rosji od 1918 r.

¹⁵ Ahmed Muhtar Pasza (ur. 1839 – zm. 1919) – osmański wódz. W charakterze adiutanta służył w czasie wojny krymskiej. Jako oficer sztabowy walczył z powstańcami na Bałkanach i w Jemenie. W latach 1873–1876 był dowódcą II Korpusu Armijnego (KA). W trakcie wojny 1877–1878 odnosił sukcesy na froncie zakaukaskim. Od 1885 r. pełnił obowiązki Wysokiego Komisarza Porty w Egipcie. W 1912 r. przez cztery miesiące sprawował urząd wielkiego wezyra; zob. S. Somel, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham 2003, s. 95.

¹⁶ Szerzej w języku polskim na temat tego konfliktu zob. *Wojna rosyjsko-turecka 1877–1878*, oprac. W. I. Aczkasow, red. I. Rostunow, tłum. B. Szmielew, Warszawa 1982.

¹⁷ W późniejszym czasie roczny nabór kursantów ustalono na 104 oficerów (po 40 z gwardii i kawalerii liniowej oraz 24 z pułków kozackich). Ponadto szkolono też podoficerów jazdy i artylerii konnej w ujeżdżaniu i podkuwaniu koni; zob. В. Ионов, *Страницы истории офицерских школ русской армии – проблемы, факты, люди*, Москва 2017, s. 96–99.

¹⁸ Nikołaj Klejgels (ur. 1850 – zm. 1916) – generał kawalerii (1905), jeden z najbardziej opresyjnych namiestników carskich. W latach 1888–1895 *oberpolicmajster* warszawski, w 1901 r. brutalnie spacyfikował demonstrację studencką w Petersburgu. Gubernator wołyński i podolski; zob. В. Лурье, *Полководцы, военачальники и военные деятели России в „Военной энциклопедии” Сытина*, t. 2, Москва 1996, s. 270.

W 1890 r. Aleksiej Aleksiejewicz awansował na podpułkownika, rok później obejmując katedrę szkolenia dowódców szwadronów i sotni, będącą przez kilka lat zasadniczym oddziałem Szkoły¹⁹. W 1892 r. jego przełożony, komendant ośrodka, gen. Suchomlinow, przedstawił go do awansu na pułkownika. Wkrótce potem, z inicjatywy wielkiego księcia Mikołaja Mikołajewicza młodszego, piastującego od 1895 r. funkcję Generalnego Inspektora Kawalerii, został on włączony w poczet oficerów lejbgwardii. Od tego czasu można mówić o swoistej protekcji wielkiego księcia wobec Brusilowa, na którym młody pułkownik wywarł wrażenie wybitnego znawcy sportów konnych²⁰.

W 1900 r. Brusilow awansował na generała majora, by po upływie dwóch kolejnych lat otrzymać oficjalnie stanowisko komendanta Oficerskiej Szkoły Kawalerii.

Oficerska Szkoła Kawalerii z inicjatywy swego komendanta rozpoczęła w 1906 r. wydawanie fachowego periodyku o tematyce kawaleryjskiej „Вестник русской конницы” („Informator rosyjskiej kawalerii”). Na łamach tego czasopisma opublikował Brusilow w 1906 r. dwa artykuły²¹. W tym sensie rację miał wychwalający go w swych wspomnieniach były przełożony, pisząc, iż „odegrał on ogromną rolę w podniesieniu kultury kawaleryjskiej rosyjskiej konnicy”²².

19 kwietnia 1906 r. – kojarzony wcześniej jako wybitny znawca sportu konnego, a nie dowódca związków taktycznych – Brusilow przeszedł do służby liniowej, zostając dowódcą 2 DK Gwardii, skąd po upływie dwóch lat trafił na stanowisko dowódcy XIV Korpusu Armijnego (KA), w 1912 r. na krótko obejmując obowiązki pomocnika dowódcy Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Dojście do tak wysokich stanowisk odbyło się z pominięciem – uznawanych za zasadniczą przepustkę w pięciu się po szczeblach wojskowej hierarchii – stażów dowódcy pułku i brygady. Zbudowało to opinię części środowisk oficerskich na jego temat jako karierowicza i intryganta, towarzyszącą mu już do końca życia. Mówiono, jakoby stanowisko komendanta Oficerskiej Szkoły Kawalerii zdobył zakulisowymi machinacjami, systematycznie podkopując pozycję w niej swojego poprzednika²³. W latach dwu-

¹⁹ Szkoła składała się z pięciu oddziałów: dragońskiego, kozackiego, instruktorskiego, szwadronu szkolnego i kuźni. Później w jej skład wszedł też chór trębaczy; zob. В. Ионов, *Страницы...*, s. 97.

²⁰ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 68.

²¹ А. Брусилов, *Роль кавалерии в будущиых войнах*, „Вестник русской конницы” 1906, nr 1, s. 8–14; *idem*, *Кавалерийский спорт*, „Вестник русской конницы” 1906, nr 3, s. 104–113. W 1897 r. opublikował na łamach „Военного Сборника” artykuł *Об одиночной подготовке всадника и коня в кавалерии*, zob. „Военной Сборник” 1897, nr 2, s. 164–179.

²² В. Сухомлинов, *Воспоминания...*, s. 119.

²³ М. Осыкин, *Крах конного блицкрига*, Москва 2009, s. 21.

dziestych XX w. zupełny kłam tym plotkom zadały jednak emigracyjne pamiętniki samego Suchomlinowa, gdzie ich wspólną służbę przedstawił w samych superlatywach²⁴.

Po wybuchu I wojny światowej Brusilow stanął na czele 8 Armii Frontu Południowo-Zachodniego. W uznaniu dla umiejętności generała, wykazanych w toku działań wojennych, szef sztabu Naczelnego Wodza gen. Michał Aleksiejew powierzył Brusilowowi 25 marca 1916 r. dowództwo Frontu Południowo-Zachodniego, na którym to stanowisku zastąpił swojego dotychczasowego zwierzchnika, gen. Nikołaja Iwanowa.

Brusilow energicznie rozpoczął przygotowania do letniej ofensywy. Ruszyła ona 4 czerwca 1916 r. na kilku kierunkach operacyjnych. W ciągu pierwszych dni jej trwania przełamano na całej głębokości ugrupowanie obronne nieprzyjaciela, siły austriacko-niemieckie odrzucono na odległość do 65 km, rozbijając Cesarsko-Królewską 4 Armię i zajmując Łuck. W ciągu półtora miesiąca strefę walk przesunięto o nawet 120 km na zachód, wypierając wojska państw centralnych z większości Wołynia, niemal całej Bukowiny oraz części Podola.

W historiografii i materiałach popularyzatorsko-encyklopedycznych utarło się przekonanie, iż armiom państw centralnych zadano gigantyczne straty, sięgające w zabitych, rannych i zaginionych 1,5 mln żołnierzy²⁵, za sprawą czego musiały one przetrzymać część swych sił z Francji i z Włoch na front wschodni, co wydatnie poprawiło strategiczne położenie Ententy. Po pierwszych sukcesach – jak przyjęło się powszechnie sądzić – wskutek przede wszystkim niedostatecznego wsparcia Brusilowa analogicznymi operacjami pozostałych frontów rosyjskich, braków zaopatrzeniowych Frontu Południowo-Zachodniego i nieudolności gen. Aleksiejewa, uderzenie wytraciło impet i do końca sierpnia całkowicie wygasło.

Wizerunek ów nie w pełni pokrywa się z prawdą. Przede wszystkim zupełnie nieprawdziwy jest pogląd, jakoby Brusilowa nie wsparli dostatecznie dowódcy pozostałych związków operacyjno-strategiczných. Poza tym, z meldunków gen. Aleksieja Ewerta wynika, że jego Front miał do swej dyspozycji stanowczo zbyt mało pododdziałów saperskich, by mógł należycie przygotować działania zaczepne od strony inżynieryjnej, bez pewności powtórki niedawnej hekatombi nad jeziorem Narocz, toteż próba uderzenia na Baranowicze zakończyła się, zgodnie z przewidywaniami gen. Ewerta, kosztowną klęską²⁶.

²⁴ В. Сухомлинов, *Воспоминания...*, s. 119.

²⁵ Takie dane podaje na przykład praca sztandarowego sowieckiego historyka wojskowego lat siedemdziesiątych XX w., płk. Aleksandra Strokowa, zob. А. Строчков, *Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне*, Москва 1974, s. 407.

²⁶ *Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.*, t. 5, red. В. Клембовский, Москва 1920, s. 30–32.

Przy ocenie ofensywy wołyńskiej nie można zapominać o – marginalizowanych przez dowodzącego nią generała oraz historiografię sowiecką – jesiennych działaniach zaczepnych. Te nie przyniosły żadnych wymiernych korzyści stronie rosyjskiej²⁷. Podsumowując, Brusilow nie wypełnił żadnego z zakładanych przez Stawkę celów ofensywy – mniej liczny przeciwnik nie został zniszczony, nie zdobyto węzła komunikacyjnego w postaci Kowla i zdziesiątkowano resztki własnej przedwojennej kadry oficerskiej²⁸.

Znamienne, że gdy wybuchła rewolucja lutowa (marcowa) Brusilow jako jeden z pierwszych wyższych dowódców opowiedział się za abdykacją monarchy. Nie zważając na śladowy opór rojalistów, Rząd Tymczasowy niezwłocznie odesłał na emeryturę setki generałów; samych dowódców dywizji zwolniono z wojska 70, czyli 25% stanu ogólnego oficerów tego szczebla²⁹.

Po rewolucji marcowej, opromieniony sławą „wielkiego zwycięstwa” a także swym zdystansowanym stosunkiem wobec dworu Romanowów, Brusilow stał się naturalnym kandydatem na stanowisko Naczelnego Wodza, na które to mianowano go 4 czerwca 1917 r. W okresie Rządu Tymczasowego deklarował się jako zdecydowany przeciwnik działalności bolszewickiej, uznając ją za czynnik rozkładowy³⁰. Opowiadał się też jako zwolennik hasła prowadzenia wojny aż do zwycięskiego końca.

Niepowodzenia letniej ofensywy 1917 r. przywiodły Naczelnego Wodza do przekonania, że w tych warunkach kontynuowanie wojny stało się niemożliwe. Nie zgodził się również na oferowaną mu przez Aleksandra Kiereńskiego propozycję spełnienia roli „zbawczego dyktatora”, w związku z czym premier przedstawił ją jego byłemu podkomendnemu z kampanii galicyjskiej 1914 r., gen. Ławrowi Kornilowowi³¹. Uznawszy, że Brusilow nie może być już użyteczny, Kiereński przedstawił generała kawalerii jako winowającą niepowodzeń na froncie i zdecydował się przenieść dotychczasowego Naczelnego Wodza do specjalnej dyspozycji Rządu Tymczasowego, co równało się faktycznemu odejściu ze służby³².

Losy po przewrocie bolszewickim

W czasie bolszewickiego zamachu stanu Brusilow przebywał w Moskwie, nie opowiadając się jednak po żadnej ze stron konfliktu, mimo że junkrzy

²⁷ С. Нелипович, *Брусиловский прорыв как объект мифологии* [w:] *Первая мировая война: Пролог XX века*, Москва 1998, s. 634–635.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ А. Кавтарадзе, *Военные специалисты...*, s. 30.

³⁰ В. Рунов, *Генерал Брусилов...*, s. 207.

³¹ А. Брусилов, *Воспоминания...*, Москва 1929, s. 131–132.

³² С. Семанов, *Брусилов...*, s. 276, 282–283.

– uczniowie szkół oficerskich – zamierzali przekazać mu dowództwo Moskiewskiego Okręgu Wojskowego w miejsce niezdecydowanego płk. Konstantina Riabcewa³³. Generał kategorycznie odmówił. Pod koniec zaciętych walk (łącznie po obu stronach zaangażowanych w nie było ok. 60 tys. ludzi), 16 listopada został przypadkowo ciężko ranny odłamkiem zbląkanego pocisku w nogę, po czym spędził osiem miesięcy na rekonwalescencji. Opuściwszy szpital, już na początku września został aresztowany przez Wszechrosyjską Nadzwyczajną Komisję do Walki z Kонтрреволюcją (*Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при СНК РСФСР – WCzK*), która jednak nie postawiła mu żadnych zarzutów. Powodem uwięzienia stała się przechwycona przez policję polityczną korespondencja brytyjskiego agenta w Moskwie Bruce’a Lockharta³⁴ z rządem w Londynie, w której to wymieniano nazwisko Brusilowa jako potencjalnego kandydata na przywódcę Rosji po wykonaniu planowanego zamachu na rząd sowiecki. Brusilow w tej sprawie napisał do komisarza ludowego spraw wewnętrznych, Feliksa Dzierżyńskiego, i choć wykazał swą niewinność, profilaktycznie utrzymano areszt domowy do 25 października 1918 r.

Po uwolnieniu odwiedzały go liczne osobistości wojskowe i cywilne, a wśród nich wielu agentów wysłanych przez gen. Antona Denikina, dowodzącego na Kubaniu rosnącą w siłę antybolszewicką Armią Ochotniczą. Proponowano mu potajemny wyjazd na południe Rosji, by objął tam naczelne dowództwo nad siłami „białych”. Przedstawiciele kontrrewolucjonistów Aleksiej Aleksiejewicz odprawił z oświadczeniem: „Nigdzie nie pojadę. Pora nam zapomnieć o trójkolorowym sztandarze i podporządkować się czerwonemu”³⁵.

Przyczyną zajęcia przez wodza spod Łucka tak kategorycznego i niechętnego wobec kontrrewolucjonistów stanowiska było przekonanie, że należy dla wyższych racji państwowych uniknąć eskalacji rujnującej wojny

³³ Konstantin Riabczew (ur. 1879 – zm. 1919) – płk armii rosyjskiej i prawnik eserowiec (umiarkowani w postulatach społecznych i popierający hasło wojny z Niemcami aż do zwycięstwa zwolennicy Rządu Tymczasowego). Uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej w stopniu ppor., absolwent Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego (ASG) w 1912 r. Podczas I wojny światowej służył w sztabach. Po poddaniu garnizonu Moskwy wyjechał do Charkowa, gdzie w styczniu 1919 r. został aresztowany przez białogwardzistów pod zarzutem czynnego przeciwstawiania się puczowi Kornilowa i „zastrzelony przy próbie ucieczki”; zob. И. Журавская, *Полковник К. Рябцев. Страницы биографии*, „Отечественная история” 1998, nr 4, s. 66–74.

³⁴ Bruce Lockhart (ur. 1887 – zm. 1970) – brytyjski dyplomata, dziennikarz i tajny agent. Od 1912 r. w służbie dyplomatycznej na terenie Rosji. W 1918 r. współorganizował nieudany zamach stanu lewicowych eserowców; zob. *Локкарт, Роберт Хамилтон [w:] Большая советская энциклопедия*, t. 37, Москва 1938, s. 362.

³⁵ В. Маровин, *Предисловие [w:] А. Брусилов, Воспоминания...*, Москва 1929, s. 10.

domowej, w związku z czym „biali” powinni się pogodzić z przejściem władzy przez inną formację ideologiczną i podjąć służbę na rzecz ojczyzny takiej, jaka realnie istniała, tym bardziej że jako osoba należąca do kręgu najwyższych władz wojskowych zdążył poznać liczne niuanse funkcjonowania zarówno skorumpowanego caratu, jak i anarchii okresu dwuwładzy³⁶.

Początki służby w Armii Czerwonej

W krótkim czasie obraz Brusilowa w białogwardyjskiej propagandzie przekształcił się z wizerunku uwięzionego przez wroga bohatera narodowego w zdrajcę. Kiedy zatem po bitwie pod Orłem jedyny syn wodza – eksporucznik Aleksiej Brusilow jr³⁷, służący w sowieckiej kawalerii – dostał się do niewoli, został przez białogwardzistów prawdopodobnie rozstrzelany³⁸. Według pamiętników żony generała – Nadieždy, jej mąż do końca życia nie poznał okoliczności śmierci syna, uważając że zaginął bez wieści³⁹.

Początkowo Brusilow senior zamierzał objąć obowiązki wykładowcy w jednej z uczelni wojskowych bądź spożytkować swą wiedzę na rzecz studiowania doświadczeń wojny światowej. 18 kwietnia 1920 r. przedłożył stosowną prośbę o przyjęcie w skład Komisji Historyczno-Wojskowej Armii Czerwonej. Dokument rozpatrzono pozytywnie i Brusilow już po upływie dwóch dni znalazł się na etacie naukowo-badawczym⁴⁰.

³⁶ Znajomość ponurych realiów życia na szczytach władzy politycznej i wojskowej w okresie caratu w ogóle stanowiła najczęściej podawaną przez specjalistów wojskowych na kartach napisanych przez nich wspomnień motywację do zaciągania się w szeregi Armii Czerwonej; zob. М. Бонч-Бруевич, *Вся власть...*, s. 159–160; А. Самойло, *Две жизни*, Москва 1958, s. 178–182.

³⁷ Aleksiej Brusilow jr (ur. 1887 – zm. 1919) – por. armii rosyjskiej, ukończył Korpus Paziów. Służył w Konnogrenadierskim Pułku Lejbgwardii. W latach 1912–1914 studiował w Oficerskiej Szkole Kawalerii. Uczestniczył w I wojnie światowej na stanowisku dowódcy szwadronu. W sierpniu 1918 r. aresztowany przez WCzK. Po pół roku wypuszczony na wolność, wstąpił do Armii Czerwonej, gdzie dowodził krótko pułkiem kawalerii. Wzięty do niewoli przez pododdział 3 Dywizji Piechoty Sił Zbrojnych Południa Rosji (SZPR) i prawdopodobnie rozstrzelany; zob. С. Волков, *Офицеры...*, s. 80.

³⁸ С. Волков, *Офицеры...*, s. 80. Według innej, mniej prawdopodobnej wersji, po wzięciu do niewoli przez „białych” przeszedł na ich stronę, ale wkrótce potem miał umrzeć na tyfus.

³⁹ Zob. Н. Брусилова, *Воспоминания, записки, впечатления 1870–1930-е*, t. 2, Москва 2017. Z drugiej strony informację o rozstrzelaniu Brusilowa juniora wydrukowano w numerze gazety „Боевая Правда” z 20 XII 1919 r. Na tej przesłance można domniemywać, iż ojciec, jeśli nie wiedział, to przynajmniej zapewne słyszał o śmierci syna, co musiało być w pewnej mierze rzutować na decyzję o wstąpieniu do Armii Czerwonej. Zob. Г. Белов, *Русский полководец А.А. Брусилов*, „Военно-Исторический Журнал” 1962, nr 7, s. 54.

⁴⁰ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 296.

Wiosną 1920 r. sytuacja polityczno-militarna się zdynamizowała. Wojna wewnętrzna zdawała się chylić już ku końcowi, kiedy za sprawą podjętej w kwietniu 1920 r. wyprawy kijowskiej w nową fazę wszedł polsko-bolszewicki konflikt zbrojny. Z punktu widzenia wielkoruskiego nacjonalisty działania zaczepne Polaków interpretował generał jednoznacznie jako akt agresji w celu uzyskania granic sprzed 1772 r., przywołując jako analogię okres Wielkiej Smuty z początku XVII w.⁴¹

1 maja 1920 r., pobudzony gwałtownym rozwojem wydarzeń wojennych, Brusilow wystosował na adres szefa Wszechrosyjskiego Sztabu Głównego Nikołaja Rattela⁴² opublikowany niebawem na łamach „Prawdy” list, w którym wysuwał propozycję utworzenia w ramach wyższych struktur dowódczych specjalnego organu doradczego, złożonego z najbardziej doświadczonych byłych carskich generałów, w celu przedsięwzięcia środków pozwalających na odparcie polskiego „najazdu”. Nazajutrz rozkaz Rewolucyjnej Rady Wojskowej Republiki powołał do życia Radę Specjalną przy głównodowodzącym, Siergieju Kamieniewie. Na czele instytucji tej stanął Brusilow, a w jej skład weszli, oprócz niego samego, eksgenerałowie: Michaił Akimow, Piotr Bałujew, Afanasij Curikow, Jurij Daniłow, Aleksandr Gutor, Władisław Kłembowski, Dmitrij Parski, Aleksiej Poliwanow, Aleksandr Werchowski i Andriej Zajoncowski⁴³. Wszyscy, poza przewodniczącym, mieli za sobą studia w Mikołajewskiej Akademii Sztabu Generalnego.

Z inicjatywy swego szefa Rada wystosowała 30 maja 1920 r. w „Prawdzie” wezwanie *Do wszystkich byłych oficerów, gdziekolwiek by oni nie przebywali!*, w którym generałowie domagali się kategorycznie wstąpienia „w historycznej godzinie dla dziejów narodu” w szeregi Armii Czerwonej i karnego wypełniania przypisanych im zadań. W ślad za powyższym apelem prasa

⁴¹ Warto odnotować, iż w okresie I wojny światowej Brusilow należał do najbardziej pro-polsko nastawionych generałów armii carskiej. Już na początku konfliktu postulował m.in. ogłoszenie włączenia Galicji i Wielkopolski w skład Królestwa Polskiego. Opowiadał się też za sformowaniem polskiej armii narodowej pod własnym sztandarem; zob. A. Zatorski, *Dzieje Pułku Białgorodzkiego*, Warszawa 1960, s. 18, 41; W. Toporowicz, *Sprawa polska w polityce rosyjskiej 1914–1917*, Warszawa 1973, s. 112.

⁴² Nikołaj Rattel (ur. 1875 – zm. 1939) – gen. mjr armii rosyjskiej. W 1893 r. ukończył Niżegorodzki Korpus Kadetów, a od 1896 r. rozpoczął służbę oficerską jako ppor. Litewskiego Pułku Lejbgwardii. W 1902 r. absolwent Mikołajewskiej ASG. Uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej na stanowiskach sztabowych. Od 1911 r. pułkownik. W I wojnie światowej dowódca pułku piechoty; generał kwatermistrz sztabów frontów oraz naczelnik komunikacji wojskowych na teatrze działań. Od lutego 1918 r. w Armii Czerwonej, m.in. szef Wszechrosyjskiego Sztabu Głównego. Od 1923 r. kierował Centralnym Zarządzeniem Komunikacji Wojskowych oraz pracował w administracji Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (OGPU). Oskarżony o zdradę państwa i rozstrzelany w czasie wielkiej czystki; zob. O. Сувениров, *Трагедия РККА 1937–1938 гг.*, Москва 1998, s. 175.

⁴³ A. Кавтарадзе, *Военные специалисты...*, s. 169.

opublikowała oświadczenie Włodzimierza Lenina o udzieleniu amnestii wszystkim białogwardzistom, którzy zaoferują swą pomoc w walce przeciw Polakom i Piotrowi Wranglowi. Wobec kontrrewolucjonistów wystosowano następnie wezwanie do zakończenia bratobójczej walki, które sygnowali swymi nazwiskami Lenin, Michaił Kalinin oraz Brusilow. Tekst rzeczony odezwy kolportowano także na linii frontu w Taurydze Północnej. W wydaniu „Prawdy” z 12 września pojawiło się kolejne wezwanie pt. *Apel do oficerów armii barona Wrangla*⁴⁴.

Znaczenie odezwy dobitnie oddał emigracyjny publicysta kontrrewolucyjny Jurij Arbatow. Pisał on: „O ile wezwanie to sprawiło wśród nas straszne i przytłaczające wrażenie, o tyle w przeciwnej mierze, silnie oddziało ono na wahające się masy. W dniu ukazania się apelu na ulicach Moskwy, do komisji wojskowych zgłosiły się tysiące oficerów i dziesiątki tysięcy inteligentów, wcześniej uchylających się od obowiązku służby w Armii Czerwonej”⁴⁵. Z kolei białogwardyjski generał Aleksiej von Lampe z irytacją zanotował w dzienniku: „Jeżeli kolejny raz nasi generałowie nie są w stanie przejść dowodzenia nad Armią Czerwoną i wyrwać władzy z rąk sowieckich kryminalistów, jestem w stanie przyznać, że nam władza bolszewików potrzebna. Nie mogę wszakże uwierzyć, że wszyscy ci panowie, z Kamieniem na czele, stali się nagle komunistami. [...] Obecny w tym gronie Brusilow z jego umiejętnością dostosowywania się do bieżącej koniunktury, oczywiście, ledwie minimalnie pomoże sprawie bolszewików, a już otworzy sobie wielkie wpływy! Czy jednak oni wszyscy upokorzyli się na tyle, by pokornie poszli dobrowolnie na służbę do Żyda Trockiego – Bronsztejna? Czy rosyjscy generałowie naprawdę do tego stopnia zaprzędali swój honor? Nie potrafię w to uwierzyć, nijak nie potrafię! [...] Do jakiego stopnia podłości mogą dojść ludzie ze strachu albo z głodu! Każde słowo tego wezwania przesiąknięte jest tym strachem i podłością. Nie sposób dać wiary, że starzy generałowie skłonni są wierzyć, że internacjonałiści – bolszewicy rzeczywiście troskają się o Matkę Rosję. Oto jaką swołocz dała nam stara armia! W takich chwilach, gdy dawna generalicja służy bolszewikom, zaczynam myśleć, iż kadry tamtej armii były do niczego – ludzie służący w wojskach imperatorskich po 40 lat nie znajdują w sobie na tyle męstwa, by pozostać wiernymi do końca”⁴⁶.

⁴⁴ И. Ростунов, *Генерал Брусилов...*, s. 203.

⁴⁵ Ю. Арбатов, *Екатеринославъ 1917–1922 г.г.* [w:] *Архив Русской Революции*, t. 12, red. И. Гессен, Берлин 1923, s. 113.

⁴⁶ Cyt. za: А. Ганин, *Мозг армии...*, s. 708–709; wszystkie tłumaczenia cytatów, jeżeli nie podano inaczej, są autorstwa Rafała Igielskiego. Von Lampe utyskiwał, z jaką łatwością bolszewicy w jednej chwili odebrali „białym” i przywłaszczyli sobie hasła nacjonalistyczno-patriotyczne; zob. А. вон Лампе, *Пути...*, s. 84.

Na odezwę Rady Specjalnej odpowiedzi również w niemałej liczbie wzięci do niewoli białogwardziści. Przykładowo, grupa byłych Kołczakowskich oficerów, pracujących w Zarządzie Gospodarczym Przyamurskiego Okręgu Wojskowego, zwróciła się 8 lipca 1920 r. z petycją do komisarza tego wydziału, w której stwierdziła, iż w odpowiedzi na apel Rady Specjalnej sygnatariusze: „powzięli głębokie postanowienie, by zaszczytną służbą nie tylko na tyłach, ale i na froncie, odkupić czas przebywania w szeregach kontrrewolucjonistów”⁴⁷.

Należy pamiętać, że apel Brusilowa i jego towarzyszy broni wychodził na przeciw żywotnym potrzebom rozbudowywanych intensywnie sowieckich sił zbrojnych. Wystarczy zauważyć, że wystąpienie to zbiegło się z powołaniem do służby mężczyzn urodzonych w 1901 r. i związanym z tym rozrostem stanów liczebnych Armii Czerwonej do 5,5 mln żołnierzy, co ponownie wystawiło na pierwszy plan zagadnienie skompletowania dla tak szybko rosnących mas szeregowców kadr o odpowiedniej liczebności⁴⁸. Mimo że pod koniec stycznia 1920 r. istniało aż 107 przyspieszonych kursów dowódczych, nie wystarczało to na potrzeby tak licznych wojsk, tym bardziej że absolwenci takich „uczeln” obejmowali zwykle kompanie i bataliony tudzież plutony.

Z powyżej zarysowanych przyczyn bolszewickie kierownictwo wojskowe z pełną premedytacją próbowało sięgnąć po białogwardzistów. Tych, po ostatnich zwycięstwach na wszystkich frontach, w prowizorycznych obozach jenieckich nie brakowało – na przełomie marca i kwietnia 1920 r. tylko pod Noworosyjskiem pojmano 11 tys. denikinowskich oficerów⁴⁹. Choć sowiecka historiografia wołała o tym nie wspominać, w drugiej połowie 1920 r. 14 390 oficerów uprzednio działających w ruchu białogwardyjskim pełniło służbę w Armii Czerwonej⁵⁰. Kuriozalność sytuacji (choćby przypadki przejścia żołnierzy na stronę przeciwnika zdarzały się już w 1919 r.) unaocznia dyrektywa Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki (RRWR), ustalająca górny limit „białych” oficerów, mogących służyć w batalionach marszowych na 25% stanowiących je kadr. Wręcz masowego charakteru nabrało wcielanie do sowieckich związków taktycznych szeregowców sił zbrojnych strony przeciwnej; w ciągu czerwca 1920 r. drogą tą skierowano na przykład do 15 Dywizji Strzeleckiej (DS) 10 tys. ludzi uzupełnień⁵¹.

⁴⁷ А. Кавтарадзе, *Военные специалисты...*, s. 169.

⁴⁸ Л. Спирин, *В.И. Ленин и создание советских командных кадров*, „Военно-Исторический Журнал” 1965, nr 4, s. 14–15.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 12.

⁵⁰ Н. Ефимов, *Командный состав Красной Армии* [w:] *Гражданская война 1918–1921*, t. 2: *Военное искусство Красной Армии*, red. А. Бубнов, Москва 1928, s. 107.

⁵¹ Г. Гаазе, *Белые офицеры и солдаты в наших рядах* [w:] *Сборник воспоминаний к 4-й годовщине РККА*, Москва 1922, s. 81–82.

Przechodzący na służbę do „czerwonych” białogwardyjscy oficerowie niejednokrotnie w rozmowach wyrażali zdumienie, że ich niedawni towarzysze broni kontynuowali walkę z komunistami. Warto zacytować – z emigracyjnych wspomnień kontrrewolucjonisty z lat sześćdziesiątych, zamieszczonych na łamach paryskiego dwumiesięcznika „Военная быль” – monolog na ten temat eksdenikinowskiego kapitana, który został specjalistą wojskowym po stronie sowieckiej, wygłoszony wobec wziętego do niewoli oficera armii Wrangla: „Jednego nie rozumiem. Dlaczego wciąż walczyacie? Kiedy robi się źle, wasi dowódcy porzucają was na łaskę losu, a sami się ewakuują⁵². To samo było ze mną pod Odessą, kiedy sam służyłem u Denikina. Czerwoni wzięli mnie do niewoli... i jestem teraz na stanowisku oficerskim. To nie to samo, co bycie szeregowcem, tak jak wy służyliście w Białej Armii⁵³. Tutaj są ordynansi, jest oddzielna stołówka, w armii panuje surowa dyscyplina... czego wam potrzeba więcej? No sami zobaczycie, kiedy już będziecie służyć. W rozstrzeliwania nie wierzcie, to było kiedyś⁵⁴.”

Pewnym pokłosiem apelu były też – wznoszone w armii Wrangla w pierwszej połowie sierpnia – toasty na cześć Michaiła Tuchaczewskiego w intencji oczekiwanego zdobycia przezeń Warszawy. Szerzej nieznanym rezultatem wzmiankowanej akcji propagandowej firmowanej nazwiskiem Brusilowa okazała się inicjatywa niejakiego porucznika Jakowlewa z SZPR, o której raportował do Moskwy członek Rewolucyjnej Rady Wojennej Frontu Południowo-Zachodniego, Siergiej Gusiew⁵⁵. Oficer ów miał występować w imieniu grupy sztabowców Białej Armii⁵⁶. Proponowali oni zorganizowanie przewrotu pałacowego w kierownictwie SZPR, aresztowanie Wrangla, ogłoszenie znajdujących się pod ich komendą wojsk „Krymską Armią Czerwoną” i podporządkowanie jej stronie sowieckiej w zamian za gwarancję uniknięcia prześladowań. Jako zabezpieczenie spiskowców Jakowlew deklarował gotowość wydania nazwisk członków rzekomo działającej w Mo-

⁵² Chodzi tu o dramatyczną ewakuację na Krym rozbitych SZPR z portu w Noworosyjsku. W nieopisanym chaosie i przy drastycznym niedoborze środków transportowych, zdołano uratować przed zagarnięciem przez bolszewików tylko niewielką część białogwardzistów. Kilka miesięcy wcześniej podobne wydarzenia miały miejsce w Odessie; zob. *От Орла до Новоросийска*, red. С. Волков, Москва 2004, s. 34.

⁵³ Początkowo dla formacji białogwardyjskich, z braku dostatecznej liczby wakujących etatów, charakterystyczne było kierowanie nawet starszych oficerów do służby w charakterze szeregowców lub podoficerów; zob. В. Клавинг, *Гражданская война в России. Белые армии*, Санкт-Петербург 2003, s. 114–116.

⁵⁴ В. Рихлинский, *Плен и побег*, „Военная быль” (Париж) 1964, nr 68, s. 40.

⁵⁵ Siergiej Gusiew (ur. 1874 – zm. 1933) – bolszewik i polityk sowiecki. W trakcie wojny domowej komisarz polityczny szeregu armii i frontów, w późniejszych latach m.in. działacz Kominternu; zob. В. Лурье, *ГРУ: дела и люди*, Санкт-Петербург 2002, s. 104.

⁵⁶ Formalna, acz nieprecyzyjna nazwa, nadana w celach propagandowych przez Wrangla, to „Armia Rosyjska”; zob. В. Клавинг, *Гражданская война...*, s. 300.

skwie tajnej organizacji oficerskiej, mającej przygotowywać antybolszewickie powstanie. Przedstawił również list, w którym konspiratorzy oczekiwali, że po aresztowaniu Wrangla na czele „Krymskiej Armii Czerwonej” stanie Brusilow. Informacje o siatce białogwardyjskiej konspiracji w Moskwie, mało prawdopodobne już choćby ze względu na fakt niezwykle czujnej obserwacji wszystkich specjalistów wojskowych przez kontrwywiad oraz chylenia się wojny domowej ku końcowi, nie potwierdziły się i sprawa wygasła sama⁵⁷.

Z całą pewnością wiadomo natomiast o rozpaczy Aleksieja Aleksiejewicza z powodu masowych egzekucji białogwardyjskich oficerów po zajęciu Krymu przez Armię Czerwoną. Z inicjatywy fanatycznych lewicowych komunistów, jak Béla Kun i Rozalija Ziemiaczka, wymordowano wówczas do 12 tys. kontrrewolucyjnych żołnierzy. Brusilow zadawał sobie pytanie, czy może się czuć współwinnym tej masakry. Wywołany traumatycznymi wydarzeniami na Krymie kryzys psychiczny, według własnych słów generała, doprowadziły go do samobójstwa, gdyby nie wzgląd, że był człowiekiem głęboko wierzącym⁵⁸. Jego mediacja przyniosła za to pożądany efekt w 1921 i 1922 r., w przypadku powrotu do Rosji internowanych w nieludzkich warunkach bytowych na półwyspie Gallipoli części rodzin kozackich emigrantów, co odbyło się przy udziale komisarza Ligi Narodów.

Brusilow interweniował również w sprawie aresztowania przez WCzK generałów Kłembowskiego⁵⁹, Płatona Leczickiego⁶⁰ i Gutora⁶¹ z Rady Specjal-

⁵⁷ Niewiarygodne są w tym miejscu apokryficzne, emigracyjne wspomnienia Brusilowa, wedle których powziął on wówczas zamiar „podjęcia gry” i z iście napoleońskim rozmachem zmienienia biegu historii poprzez „wyjazd na Front Południowy z pentagramem, by powrócić do Moskwy z krucyfiksem” jako dowódca SZPR, wiernej jego autorytetowi części kadry Armii Czerwonej oraz konspiracji kontrrewolucyjnej na terenach kontrolowanych przez bolszewików. Trudno sobie wyobrazić schorowanego, intensywnie inwigilowanego blisko siedemdziesięcioletniego starca i wysokiej rangi generała, jako osoby niezadającej sobie sprawy z ogromu ryzyka i ciężaru prac koordynacyjnych, mogących zapewnić choćby częściową skuteczność równie fantastycznego zamysłu; A. Брусилов, *Мои воспоминания...*, s. 284.

⁵⁸ В. Рунов, *Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников*, Москва 1994, s. 155–156.

⁵⁹ Władisław Kłembowskij (ur. 1860 – zm. 1921) – generał piechoty. W 1885 r. ukończył Mikołajewską ASG. W wojnie rosyjsko-japońskiej dowodził pułkiem. W 1916 r. szef sztabu Frontu Południowo-Zachodniego, w 1917 r. dowódca Frontu Północnego, na czele którego przeprowadził zakończoną klęską operację zaczepną nad dolną Dźwiną; zob. К. Залеский, *Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000, s. 130–132.

⁶⁰ Płaton Leczickij (ur. 1856 – zm. 1923) – generał piechoty, dowódca 9 Armii w I wojnie światowej. W Armii Czerwonej od 1920 r. jako inspektor piechoty i kawalerii Piotrogrodzkiego OW; zob. *ibidem*, s. 142–147.

⁶¹ Aleksiej Gutor (ur. 1858 – zm. 1938) – gen. lejtn. armii carskiej. Od sierpnia 1918 r. przewodniczący Komisji Regulaminowej Armii Czerwonej. Od 1922 r. kierował katedrą strategii Akademii Wojennej Armii Czerwonej; zob. *ibidem*, s. 98–100.

nej. Dwóm pierwszym z wymienionych nie zdążył pomóc, ponieważ Kłembowski zmarł wskutek podjęcia w więzieniu protestu głodowego, a drugi pryncypialnie odmawiał jakichkolwiek zeznań. Z powyższej trójki bliskich frontowych współpracowników Aleksieja Aleksiejewicza tylko Gutor wyszedł na wolność, dzięki wstawiennictwu dawnego Naczelnego Wodza⁶².

Pretekstu do osadzenia w więzieniach tej grupy wyższych wojskowych dostarczyło „wykrycie” udziału wymienionych osób w rzekomej berlińskiej organizacji monarchistycznej „Związek Wierność”. Gutora aresztowano pod zarzutem przygotowywania antysowieckiego powstania w Omsku, gdzie pełnił funkcję pomocnika głównodowodzącego na Syberii. Do dziś nie ma pełnej jasności, dlaczego WCzK, posługując się sfigowanymi dowodami, poddała represjom tuż po zakończeniu wojny domowej niemłodych już eksgenerałów z nadwątlonymi latami służby zdrowiem, których trudno było podejrzewać o jakąkolwiek aktywność w wymyślonych kontrrewolucyjnych spiskach. Nie zajmowali oni zresztą kluczowych stanowisk w armii, potencjalnie użytecznych w razie przewrotu.

W części kręgów antybolszewickich rozprzestrzeniła się opinia, jako-by utworzenie Rady Specjalnej pod przewodnictwem Brusilowa stanowiło zwycięstwo „rosyjskiej frakcji patriotycznej” w łonie sowieckiego kierownictwa polityczno-wojskowego, symptom złagodzenia polityki reżimu oraz klęski „partii Dzierżyńskiego i Żydów”. W odpowiedzi na te groźne dla swojej pozycji zmiany, rząd komunistyczny miał postawić przed WCzK zadanie skompromitowania starej generalicji i wykrycia w jej szeregach ogniska białogwardyjskiego buntu⁶³. Powyższym próbom racjonalizowania sobie przez sfrustrowanych porażkami przedstawicieli emigracji wydarzeń zachodzących w Rosji Sowieckiej przeczy ocena omawianego organu wydana przez jej przewodniczącego, określająca Radę Specjalną jako ciało czysto dekoracyjne. Brusilow stwierdził: „Była to ze strony władzy grubymi nićmi szyta inscenizacja. Wypełniać swoich zadań praktycznie nam nie pozwalali, nie dowierzając naszej grupie”⁶⁴.

Represje WCzK z lat 1920–1923 wobec grupy byłych generałów należy zatem rozpatrywać przede wszystkim jako akcję zastraszenia ogółu specjalistów wojskowych, środowiska jeszcze wówczas zbyt potrzebnego, aby je przedwcześnie wyniszczyć, lecz jednocześnie takiego, którego intencjom władze państwowe niedowierzały. Przyjęcie takiej perspektywy pozwala wyjaśnić, dlaczego celem operacji przeciw „Związkowi Wierność” stali się nie młodszy *wojenspece* czy nawet ci starsi wiekiem, którzy wszakże sprawowali

⁶² А. Ганин, *Мозг армии...*, s. 704, 708.

⁶³ *Ibidem*, s. 711.

⁶⁴ А. Брусилов, *Мои воспоминания...*, s. 297.

istotniejsze funkcje w kierownictwie Armii Czerwonej, ale eksgenerałowie, odchodzący już w stan spoczynku.

Bliskie koleżeńskie relacje z Brusilowem w latach dwudziestych pomogły także, jak się wydaje, gen. Andriejowi Zajonczkowskiemu⁶⁵ w uniknięciu zdemaskowania jego zdrady na rzecz białogwardzistów w 1919 r., mimo że organy kontrwywiadowcze podejrzewały go o to. Warto zacytować opinię o Zajonczkowskim emigracyjnego generała Aleksieja von Lampe: „Mógłbym napisać o nim wszystko prócz tego, że uwierzyłbym, iż jest w stanie pójść na służbę u bolszewików, i to jeszcze do służby liniowej! To nie było do niego podobne. Być może pewną rolę odegrał fakt, że był w dobrych stosunkach osobistych z Brusilowem”⁶⁶.

Aleksiej Aleksiejewicz z powodu swej działalności stawał się coraz bardziej zniechęcony przez obóz kontrrewolucyjny. W odpowiedzi na sygnowany przezeń apel do oficerów armii Wrangla, na łamach ukazującej się w Paryżu gazety nacjonalistycznej „Общее Дело” („Wspólna Sprawa”), jej redaktor naczelny Władimir Burcew⁶⁷ w czterech numerach pisma przedstawił swój artykuł „Jak się zaprzędali III Międzynarodowcy”⁶⁸. W tekście wymieniał nazwiska 12 generałów, którzy zostaliby powieszani po obaleniu rządów komunistów. Jako pierwszy na liście osób do fizycznej eliminacji figurował Brusilow. Zarzucano mu, że nie oddawał swych usług bolszewikom z obawy o własne życie oraz uznawano go za twórcę koncepcji działań kawalerii strategicznej, stwierdzając, że specjaliści wojskowi ponoszą większą odpowiedzialność przed historią za „zagrożenie cywilizacji”, „niż

⁶⁵ Andriej Zajonczkowski (ur. 1862 – zm. 1926) – gen. piechoty, historyk wojskowości i wolnomularz. Ukończył Orłowski Korpus Kadetów (1879), Mikołajewską Szkołę Inżynierów (1882), Mikołajewską ASG (1888). Od 1900 r. oficer sztabowy do specjalnych poruczeń przy głównodowodzącym gwardią i Petersburskim OW. Od 1902 r. szef sztabu 2 DK Gwardii (którą dowodził później Brusilow). W I wojnie światowej dowodził korpusami. W Armii Czerwonej od 1918 r. na czele Oddziału Statystyczno-Organizacyjnego Wszechrosyjskiego Sztabu Głównego, następnie szef sztabu 13 Armii, na którym to stanowisku dostarczył „białym” kluczowe dokumenty o położeniu wojsk Frontu Południowego. W latach 1922–1926 wykładowca Wojennej Akademii Armii Czerwonej. Uczestniczył w operacji OGPU „Trust”. Umarł pięć dni po Brusilowie, a ich ciała spoczęły obok siebie; zob. К. Залесский, *Первая мировая...*, s. 113–115.

⁶⁶ А. вон Лампе, *Пути...*, s. 180–182.

⁶⁷ Władimir Burcew (ur. 1862 – zm. 1942) – rosyjski publicysta i działacz eserowski. W 1917 r. opowiedział się przeciw bolszewikom. Od 1918 r. na emigracji we Francji, gdzie zajmował się demaskowaniem agentury OGPU oraz krytyką antysemityzmu panującego w kręgach rosyjskiego wychodźstwa politycznego. Aresztowany przez Gestapo; zob. О. Будницкий, *Политические деятели России 1917. Биографический словарь*, Москва 1993, s. 118.

⁶⁸ М. Бонч-Бруевич, *Вся власть...*, s. 309.

nawet Niemcy i internacjoniści⁶⁹. Sam Brusilow nigdy nie ukrywał, że nie zgadzał się z wieloma posunięciami bolszewickiego rządu, co nie wpływało jednak na poczucie obowiązku dzielenia wraz z narodem jego losów i służby Rosji bez względu na dominującą opcję ideologiczną⁷⁰.

Przyjęcie powyższego punktu widzenia uzasadniało zaangażowanie się dawnego carskiego generała i jedyne go spośród byłych naczelnych wodzów, który pozostał przy życiu i nie udał się na emigrację, w proces budowy Armii Czerwonej, tym bardziej że główne armie białogwardzistów już pokonano. W okresie działania w Radzie Specjalnej składał głównodowodzącemu szereg raportów o różnorodnej tematyce wojskowej. W grudniu 1920 r. podniósł znaczenie posiadania za wszelką cenę nowoczesnego lotnictwa, stwierdzając, że zapóźnienie sowieckich sił zbrojnych w tym zakresie względem potencjalnych przeciwników Rosji spowoduje w przyszłości poważne problemy. W tym samym dokumencie poruszył sprawę prawidłowej organizacji korpusu dowódczego Armii Czerwonej, jako jeden z pierwszych wprost domagając się zniesienia instytucji komisarzy politycznych przy dowódcach wielkich jednostek wojskowych i wprowadzenia zasady jednoosobowego dowodzenia⁷¹.

Brusilow jako organizator sowieckiej kawalerii

W harmonogramie posiedzeń Rady Specjalnej z inicjatywy jej przewodniczącego dominowały jednak zagadnienia kawaleryjskie. Już 1 maja 1920 r. Brusilow mianowano szefem nowo utworzonej Komisji ds. Dostarczenia Środków na rzecz Odtworzenia Pogłowa Rasowych Koni, głównie na potrzeby jazdy i artylerii, ale też i niewojskowych sektorów gospodarczych. Wskutek wojny domowej liczebność koni zmniejszyła się w Rosji z 35,5 mln sztuk w 1916 r. do ok. 17 mln w roku 1921⁷². Wśród tych, które przetrwały, niewiele nadawało się do służby wojskowej, a potrzeby rolnicze i transportowe wygłodniałego kraju absorbowwały zdecydowaną większość zwierząt. Międzyresortowy kształt kolegium rzutował na niemożność podjęcia efektywnych środków zaradczych. Przedstawiciele Oddziału Żywego Inwentarza Ludowego Komisariatu Rolnictwa kategorycznie stwierdzali, iż zapatrywania przedrewolucyjnych władz wojskowych na konieczność hodowania z przeznaczeniem dla służby wojskowej wierzchowców czystej krwi

⁶⁹ *Ibidem*, s. 310.

⁷⁰ Pogląd taki wyraził Brusilow w grudniu 1922 r., udzielając w Piotrogradzie wywiadu estońskiemu dziennikarzowi; И. Ростунов, *Генерал Брусилов...*, s. 212.

⁷¹ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 303.

⁷² Е. Кожевников, *Отечественное коневодство. История, современность, проблемы*, Москва 1990, s. 51.

nie uwzględniały doświadczeń wojny domowej, kiedy to rzekomo okazało się, że najbardziej odpowiednie do tego celu są konie chłopskie. Jeszcze dalej szedł Główny Zarząd Weterynaryjny. Wysłannik tego zarządu na posiedzeniu komisji oświadczył, że rasowe rumaki można z powodzeniem zastąpić końmi kirgiskimi⁷³.

Brusiłow musiał poświęcić wiele czasu na wyjaśnianie absurdalności i szkodliwości tego rodzaju poglądów. 23 czerwca 1920 r. przesłał on Wszechrosyjskiemu Sztabowi Głównemu swój raport, w którym przekonująco argumentował, iż jedynie konie rasowe mogą zaspokoić potrzeby Armii Czerwonej oraz rolnictwa. Pisał: „Jako stary kawalerzysta, stwierdzam, że nie sposób kwestionować przyjętych na całym świecie poglądów, stanowiących rezultat niekończących się prac i dorobku kulturowego Europy Zachodniej i zadawać pytań o zasadność hodowania koni rasowych”⁷⁴. Ostatecznie zdanie sędziwego wodza przeważało⁷⁵.

Nie pozostał też z dala od kwestii metod wykorzystania bojowego jazdy. We wzmiankowanym już referacie z 20 grudnia 1920 r., przedstawionym na forum Rady Specjalnej przy głównodowodzącym, odniósł się do raportu szefa sztabu 2 Armii Konnej, Aleksandra Tarasowa-Rodinowa⁷⁶. Dokument ów sporządzono w duchu fascynacji rolą taktyczną i operacyjną kawalerii. Brusiłow poddał te entuzjastyczne poglądy krytyce, stwierdzając: „Oczywiście, nie wolno wykluczyć możliwości przypadkowego sukcesu ataku w szyku konnym, jazdy rzuconej na ten lub inny odcinek frontu bojowego przeciwnika. Jednakże przy wielkości obszaru współczesnych działań wojennych i nieobecności na nim gęstych szyków piechoty kawalerii nie uda się zdecydować ani o wyniku bitwy, ani tym bardziej osiągnąć zwycięstwa w kampanii [tzn. w skali operacyjno-strategicznej – R. I.]. Oczekiwać od niej takich rezultatów byłoby nieostrożnością, a nawet niebezpieczeństwem”⁷⁷.

Powyższy cytat wystawia Brusiłowowi świadectwo odpowiedzialnego generała, który – inaczej niż wielu innych wodzów swojej epoki wywodzących się z kawalerii – świadom był jej coraz bardziej ograniczonych

⁷³ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 304.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 306.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Aleksandr Tarasow-Rodinow (ur. 1885 – zm. 1938) – rewolucjonista, wojskowy, a w późniejszym okresie popularny pisarz komunistyczny. W partii od 1905 r., w 1915 r. zmobilizowany, w 1917 r. awansowany na ppor. W 1919 r. mianowany dowódcą 53 DS. W 1922 r. zdemobilizowany, zajął się twórczością literacką. Oskarżony o szpiegostwo w czasie wielkiej czystki został rozstrzelany. Należał do grupy przeciwników wykorzystywania carskich generałów w służbie w Armii Czerwonej. Swoje poglądy na ten temat wyraził w broszurze *Пролетарские перспективы военного дела и оживающий Карфаген*, Харьков 1919; zob. Н. Захарченко, *Александр Игнатьевич Тарасов-Родионов*, Москва 2000, s. 5–9.

⁷⁷ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 304.

możliwości i – w przeciwieństwie do szeregu wyrosłych w czasie wojny domowej „samorodnych talentów wojskowych” – doskonale zdawał sobie sprawę ze specyfiki konfliktów lat 1918–1921, których doświadczeniom nadmiernie ulegali liczni dowódcy wielkich jednostek konnych rzeczonoego okresu, zazwyczaj odznaczający się brakiem profesjonalnego wykształcenia wojskowego i szerszych horyzontów umysłowych (jak na przykład Iosif Apasienko, Oka Gorodowikow, Dmitrij Szmidt czy Kliment Woroszyłow)⁷⁸.

Jednocześnie Brusilow pozostawał daleki od pojawiających się na Zachodzie poglądów o przejściu jazdy do przeszłości. Nawoływał do rozsądnego korzystania z tego rodzaju wojsk na miarę realiów pola walki oraz nikłych możliwości przemysłowych Rosji sowieckiej. W październiku 1923 r., już jako Generalny Inspektor Kawalerii⁷⁹ pisał, iż nowoczesne środki techniczne nie były wrogiem rzeczonoj broni, lecz dobrze zorganizowane, mogły się stać jej sprzymierzeńcem, odciążając ów rodzaj wojsk od wielu dodatkowych zadań, jak np. prowadzenie rozpoznania operacyjnego. Związki konnicy, wykorzystujące pododdziały samochodów pancernych, pociągów pancernych oraz ogień broni maszynowej miały wzmacniać, a nie osłabiać znaczenie tego rodzaju wojsk w przyszłości⁸⁰. Taka silniejsza kawaleria powinna osłaniać skrzydła własnej armii, a przy nadarzającej się sposobności przeprowadzić zagon na tyły przeciwnika⁸¹.

Wyrazem wczesnego ukształtowania się tego poglądu jest, powtórzona na kartach wspomnień, krytyka działań podległego mu gen. Aleksieja Kaledina⁸² podczas bitwy o Lwów. 29 sierpnia 1914 r. XXIV KA z 8 Armii znalazł się w krytycznym położeniu ze skrzydłami zawieszonymi w próżni i aby go ratować, Brusilow skierował mu w sukurs ze swego armijnego odwodu 12 DK. Kaledin, realizując zadanie powstrzymania natarcia austriackiego, spieszył i skierował do walki trzy ze swych pułków. Wyłączając koniowodnych, liczyły one łącznie 2 tys. żołnierzy i nie były w stanie zastopować

⁷⁸ П. Балаев, *Клим Ворошилов. Первый маршал Страны Советов*, Москва 2017, s. 318–319.

⁷⁹ Oficjalnie w 1921 r. konnicę przemianowano na kawalerię, by nadać jej wrażenia broni bardziej regularnej niż w okresie wojny domowej, jednak w praktyce w dalszym ciągu obie te nazwy funkcjonowały równolegle. W niniejszym artykule autor stosuje je synonimicznie; zob. Ю. Аквилянов, *Кавалерия на службе отечеству. От Первой Московской Кавдивизии до Президентского Полка*, Москва 2014, s. 60.

⁸⁰ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 306.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Aleksiej Kaledin (ur. 1861 – zm. 1918) – gen. kawalerii i od 1917 r. ataman Kozaków Dońskich. Po przewrocie bolszewickim jako pierwszy wypowiedział posłuszeństwo nowym władzom i rozpoczął wojnę domową w południowej Rosji. Popęłnił samobójstwo, załamany niechętną postawą swoich podkomendnych wobec perspektywy walki po stronie „białych”; zob. К. Залесский, *Первая мировая...*, s. 120–125.

wielokrotnie przeważającego liczebnością i siłą ognia korpusu wroga, toteż Kaledin poprowadził do szarży nań – bez wsparcia karabinów maszynowych i dział – siedem szwadronów pozostawionych uprzednio w rezerwie. To brawurowe uderzenie na szable i piki⁸³ faktycznie uratowało położenie całej 8 Armii i zostało uznane za wielki sukces 12 DK, Austriacy bowiem w całkowitym bezładzie rzucili się do ucieczki, po pewnym czasie porządkując się i przystępując do ostrzału Rosjan z pozycji wyjściowych, ale do następnego natarcia już tego dnia nie doszło. Brusilow nie dał się porwać powszechnemu zachwyтови i wytknął Kaledinowi popełnione przezeń w boju błędy. Zarzucił mu niepotrzebne spieszenie aż 17 szwadronów, w sytuacji gdy było oczywiste, że taką siłą nie powstrzyma dwóch – trzech dywizji piechoty. Zamiast przedsięwziąć tak niewłaściwy półśrodek – pouczał podwładnego Aleksiej Aleksiejewicz – należało we właściwie wybranym momencie uderzyć na Austriaków wszystkimi 24 szwadronami w szyku konnym nieodzownie przy wsparciu organicznego dywizjonu artylerii konnej i dywizyjnego pododdziału ciężkich karabinów maszynowych⁸⁴.

W maju 1921 r. Radę Specjalną przy głównodowodzącym rozformowano. Wiosną tego roku zaszły zmiany w równolegle działającej Komisji ds. Dostarczania Środków na rzecz Odtworzenia Pogłowia Koni Rasowych. Na jednym z posiedzeń kolegium wysunięto propozycję ustanowienia odpowiedniego organu, który zająłby się tymi sprawami z szerszej, ogólnogospodarczej perspektywy. Na czele wyposażonego w większe kompetencje organu o nazwie Centralny Zarząd Hodowli Koni i Chowu Zwierząt Gospodarskich przy Komisariacie Ludowym Rolnictwa ponownie postawiono Brusilowa.

W lipcu 1922 r. szef Sztabu Armii Czerwonej Paweł Lebiediew⁸⁵ postawił przed Rewolucyjną Radą Wojenną Republiki sprawę reorganizacji tego urzędu pod kątem wyodrębnienia pionu ściśle wojskowego i poddania go jurysdykcji Ludowego Komisariatu Spraw Wojennych i Morskich, co miało na celu, poprzez zwiększony stopień specjalizacji, usprawnić prace nad dostarczeniem pożądanej jakości wierzchowców na potrzeby sił zbrojnych.

⁸³ Kawaleryjskie.

⁸⁴ A. Брусилов, *Мои воспоминания...*, s. 102–103.

⁸⁵ Paweł Lebiediew (ur. 1872 – zm. 1933) – gen. mjr armii rosyjskiej oraz szef Sztabu Armii Czerwonej. Od 1890 r. junkier. W 1892 r. ppor. Moskiewskiego Pułku Lejbgwardii. W 1900 r. ukończył Mikołajewską ASG. W 1914 r. w randze pułkownika pełnił obowiązki szefa XII Zarządu tej instytucji. Od 1915 r. gen. mjr, służył w sztabach armii i frontów. W 1918 r. wstąpił do Armii Czerwonej. W okresie od kwietnia do lipca 1919 r. szef sztabu Frontu Wschodniego. W latach 1919–1924 szef Sztabu Polowego RRWR i Sztabu Armii Czerwonej. W latach 1925–1928 szef sztabu Ukraińskiego Okręgu Wojskowego. Brat Sergeja Lebiediewa (ur. 1865 – zm. 1919), również gen. mjr. armii carskiej i uczestnika ruchu białogwardyjskiego; zob. A. Кавтарадзе, *Военные специалисты...*, s. 30.

Wniosek rozpatrzono pozytywnie i Brusilowa mianowano Głównym Inspektorem Wojskowym Hodowli Koni i Jeździectwa.

Zasadniczym zadaniem Brusilowa na nowym stanowisku było zapewnienie Armii Czerwonej odpowiednich remontów końskich⁸⁶. Kwestia ta wymagała podjęcia wielu wysiłków, w tym samego przekonania władz państwowych o konieczności zwrócenia należytej uwagi na ten problem. Przykładowo, w sierpniu 1922 r. Brusilow, przedkładając organom Komisarjatu Rolnictwa raport pomocnika inspektora Skworcowa na temat najważniejszych wydarzeń w dziedzinie hodowli koni, podkreślił, że „rząd radziecki powinien pilnie podjąć szereg nadzwyczajnych środków, w celu odtworzenia niezbędnej dla gospodarki narodowej liczebności koni, zanim będzie za późno”⁸⁷.

Z powodu tego, że odbudowa szczególnie mocno wyeksploatowanych stadnin na Ukrainie, Kubaniu i nad Donem – do rewolucji głównych rezerwuarów materiału końskiego w Imperium Rosyjskim – wymagała dłuższego czasu⁸⁸, Brusilow postulował szersze wykorzystanie zasobów hodowlanych ocalałych w stepach południowej części Syberii Zachodniej. Widmo zignorowania zagadnienia ochrony pogłowia końskiego tej części Rosji określał jako zbrodnię⁸⁹. Według Brusilowa – bazując na dotychczasowych doświadczeniach z mobilizacją materiału końskiego w europejskiej części Rosji w okresie wojny domowej, kiedy to pilne potrzeby remontowe całkowicie załamały plan hodowlany poprzez wcielanie do służby klaczy zarodowych, tak że stadniny całkowicie opustoszały⁹⁰ – należało zorganizować tymczasową bazę remontów w taki sposób, by ewentualna nagła potrzeba wprowadzenia do służby dodatkowej liczby wierzchowców nie doprowadziła do powtórzenia się sytuacji, jaka miała miejsce na południu państwa w latach 1920–1921. Doceniono także znaczenie Azji Środkowej w tym względzie⁹¹.

Wysiłki zmierzające do zapewnienia Armii Czerwonej odpowiedniej liczby koni z samych zasobów krajowych okazały się jednak niewystarczające. 8 listopada 1922 r. Aleksiej Aleksiejewicz przedstawił głównodowodzącemu

⁸⁶ Służba remontu – instytucja administracji wojskowej, zajmująca się zaopatrywaniem armii w odpowiednie do służby konie.

⁸⁷ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 307.

⁸⁸ Do organizacji trzech regularnych zakładów remontowych, o etacie 1 tys. koni każdy, przystąpiono od jesieni 1924 r., tworząc po jednym z nich w Północnokaukaskim OW, Ukraińskim OW oraz w ramach Frontu Turkiestańskiego; zob. Е. Дриг, *Войска...*, s. 31.

⁸⁹ Е. Кожевников, *Отечественное коневодство...*, s. 55.

⁹⁰ Pod koniec 1920 r. w Rosji pozostawały jedynie 182 klacze i 193 źrebięta pełnej krwi angielskiej; zob. *ibidem*, s. 58.

⁹¹ Д. Лагофот, *Коневодство в Туркестане и ремонтное коневодство красной конницы*, „Военная Наука и Революция” 1921, nr 2, s. 257–258, 262.

sprawę konieczności dokonania zakupów wierzchowców czystej krwi za granicą, zaznaczając, że kwestia ta miała fundamentalne znaczenie wagi państwowej oraz stanowiła niezbędny element skutecznej obrony ZSRS⁹².

W rzeczonym okresie pierwsze komunistyczne państwo świata nie nawiązało jeszcze otwartych stosunków dyplomatycznych i handlowych ze zdecydowaną większością krajów zachodnich, wobec czego pojawił się problem niemożności deponowania środków finansowych w bankach, bowiem podlegałyby one sekwestrowi z tytułu roszczeń podmiotów, które w czasie rewolucji utraciły zainwestowane w carskiej Rosji kapitały. Podjęto w związku z tym próbę nabycia wierzchowców w Argentynie⁹³. Poprzez zorganizowany środkami Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (*Объединённое государственное политическое управление при СНК СССР* – OGPU) nielegalny kanał przepływu pieniędzy i precjozów konie nabywano w Buenos Aires poprzez fikcyjnych hodowców skandynawskich, po czym można było legalnie przetransportować je do północnej Norwegii, skąd miano przemycać je na teren Rosji. Na operację tę wyasygnowano – bagatela – 7 mln dolarów amerykańskich. Walutę miał przewieźć jeden z wysokiej rangi komunistów, ale w trakcie podróży zawłaszczył on pieniądze i zaginął, wskutek czego to spektakularne przedsięwzięcie zakończyło się niepowodzeniem⁹⁴.

Po wstępnym ugruntowaniu się pozycji ZSRS na arenie międzynarodowej udało się zakupić w 1923 r. w Wielkiej Brytanii, Niemczech oraz Irlandii 108 klaczy i źrebiąt pełnej krwi angielskiej, co rozbudowało pulę genetyczną, będąc załączkiem odtworzenia pogłowia koni rasowych na terenie Związku Sowieckiego. W sprawozdaniu budżetowym RRWR z 27 kwietnia 1923 r. Lebediew zakładała, że z wyasygnowanych ówczesznie środków na zakup w Europie Zachodniej odpowiednich osobników, do 1928 r. uda się odnowić $\frac{3}{4}$ stanu koni służących w Armii Czerwonej.

Pomimo przeprowadzonej w latach 1921–1924 wielkiej demobilizacji Armii Czerwonej (siły zbrojne zmniejszono niemal piętnastokrotnie), w ramach której drastycznie zredukowano również etaty dowódcze, Brusilow pozostał w czynnej służbie. 1 lutego 1923 r. powołano do życia Zarząd Inspektora Kawalerii, podlegający bezpośrednio głównodowodzącemu Sił Zbrojnych Rosyjskiej Federacyjnej Republiki Sowieckiej⁹⁵. Na czele wzmiankowanego organu od początku stanął Brusilow, obejmując funkcję Generalnego

⁹² С. Семанов, *Брусилов...*, s. 305.

⁹³ Б. Бажанов, *Воспоминания бывшего секретаря Сталина*, Москва 1997, s. 38.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Już w 1919 r. utworzono pierwszy Zarząd Inspektora Kawalerii, mający jednak wyraźnie niższą rangę, podlegał on bowiem zastępcy szefa Sztabu Polowego Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki; zob. Р. Калюжный, *Красная Армия 1918–1934...*, s. 426.

Inspektora Kawalerii Armii Czerwonej, a równolegle sprawując obowiązki Naczelnego Inspektora Głównego Zarządu Wojskowego Hodowli Koni⁹⁶. Wskazany do powyższego zadania został przez Kamieniewa, po czym RRWR przyjęła jego kandydaturę bez zastrzeżeń⁹⁷. Generalny Inspektor Kawalerii składał raporty z wypełnianych zadań i odpowiadał bezpośrednio przed Naczelnym Wodzem do momentu likwidacji tego ostatniego stanowiska na początku 1924 r.⁹⁸

Już w pierwszym rozkazie sędziwy eksgenerał nie pozostawił miejsca na, częste wówczas, bezproduktywne utyskiwania kadry dowódczej na brak odpowiednich koni dla rozwoju kawalerii⁹⁹, oświadczając, iż należy się pozbyć złudzeń co do możliwości szybkiej poprawy sytuacji na tym polu, gdyż:

„Wierchowiec wojskowy nie jest maszyną i nie da się go wyprodukować na taśmie w fabryce. Odtworzenie materiału końskiego w kraju będzie wymagało dłuższego czasu, wojna zaś nie będzie na nas czekać. Dlatego dobra kawaleria powinna przede wszystkim potrafić wydobyć wszelkie wartościowe cechy z koni, którymi aktualnie dysponuje, ponieważ innych na razie nie mamy.

Bazując na swym dotychczasowym, wieloletnim doświadczeniu, mogę śmiało stwierdzić, że nawet zły pod względem jakości genetycznej wierchowiec, za to dobrze utrzymany, to jest należycie wykarmiony, wyczesany i poprawnie szkolony, może znacznie lepiej pełnić służbę, niż rasowy koń szlachetnej krwi, ale jednocześnie źle utrzymany¹⁰⁰.

Zakres zadań Generalnego Inspektoratu Kawalerii był szeroki i obejmował takie zagadnienia, jak: organizacja wielkich jednostek tego rodzaju wojsk, nadzór nad szkoleniem bojowym pododdziałów zgodnie z wymogami nowoczesnej wojny, nadzór nad szkolnictwem kawaleryjskim, przygotowywanie dowódców i opiniowanie kadr kawaleryjskich od szczebla pułku wzwyż, opracowanie regulaminu walki i nadzór nad jego przestrzeganiem w związkach kawalerii. Jak na tak rozległe obowiązki, Inspektorat dysponował niewielką liczbą pracowników wojskowych – etat przewidywał ich raptem dziewięciu¹⁰¹. Kompetencyjnie Generalny Inspektor Kawalerii wo-

⁹⁶ В. Рунов, *Генерал Брусилов...*, s. 203.

⁹⁷ Р. Калюжный, *Красная Армия 1918–1934...*, s. 432.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ Przykładowo, rozważania Budionnego o tym, czego dokonałby z kawalerią tej wielkości, co dawna carska; zob. N. Davies, *Orzeł Biały. Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Warszawa 2011, s. 24.

¹⁰⁰ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 309.

¹⁰¹ Wówczas jeszcze nie istniały w Armii Czerwonej stopnie oficerskie (wprowadzono je od września 1935 r.), a jedynie stanowiska funkcyjne; zob. *Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, red. K. Skorobogatkin, Warszawa 1968, s. 267.

bec podległych sobie związków taktycznych przynależnych rzeczony broni i podkomendnych dysponował równoznacznymi uprawnieniami, co dowódca okręgu wojskowego. Pracownicy wojskowi Inspektoratu do specjalnych poruczeń posiadali w porządku służbowym uprawnienia dowódców dywizji¹⁰².

Miesiąc po utworzeniu Inspektoratu Kawalerii, 1 marca 1923 r. Brusilow przedstawił do zatwierdzenia głównodowodzącemu plan działań tego organu. W pierwszej kolejności zakładał on wypracowanie spójnych poglądów na współczesne zadania i potrzeby konnicy. Przewidywał także organizację letnich koncentracji wielkich jednostek, biegów terenowych, a raz do roku również gry wojennej w ramach tego rodzaju wojsk. Najbardziej istotnymi punktami postulowanych reform były: potrzeba zastąpienia dotychczas obowiązującego regulaminu broni nowym, a także uporządkowanie zasad funkcjonowania remontów. W projekcie Brusilow wysunął również swój zamysł technicznego podporządkowania szkół kawaleryjskich swej jurysdykcji, aby móc w praktyce dokonywać w nich rewizji przyjmowanych założeń teoretycznych, przed wprowadzeniem tychże do szkolenia wojsk. Głównodowodzący Kamieniew zatwierdził program, po czym siedemdziesięcioletni wódz z właściwą sobie energią przystąpił do wcielania go w życie¹⁰³.

Brusilow dość krytycznie odnosił się do możliwości działań kawalerii strategicznej, zgrupowanej w „konarmiach” w warunkach współczesnej wojny, w związku z czym przeforsował, szeroko dyskutowany w sowieckim kierownictwie wojskowym, postulat likwidacji funkcjonującej w warunkach pokojowych 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego¹⁰⁴. Nad likwidacją 1 Armii Konnej zastanawiano się już od 1921 r., gdy znalazła się ona w tragicznej sytuacji aprowizacyjnej na ogołoconej z żywności Ukrainie¹⁰⁵, skąd po usilnych prośbach dowództwa przesunięto jej wielkie jednostki w bogatszy rejon Kubania. Związek ów, z poruczenia RRWR, dowództwo

¹⁰² Р. Калюжный, *Красная Армия 1918–1934...*, s. 432.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Znalazł tu poparcie, niedarzonego zresztą przez siebie sympatią, Lwa Trockiego oraz ważnego wówczas sztabowca i teoretyka wykorzystania kawalerii, Borysa Szaposznikowa, przyszłego marszałka. Pamiętać jednak należy, iż plany mobilizacyjne na wypadek wojny jeszcze przez kilka lat zakładały ponowne powołanie konnych armii, a etaty służb, mających w razie konfliktu zbrojnego zapewnić ich sprawne sformowanie (np. dywizjonu łączności czy ewakuacyjnego lazaretu weterynaryjnego), stale modyfikowano; zob. A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003, s. 119, 124–127; Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 30.

¹⁰⁵ Część kawalerzystów Budionnego zaczęła w tamtym czasie nosić łapcie. W celu zaopatrywania poszczególnych oddziałów w żywność, wydzielano również specjalne grupy żołnierzy, mających polować lub łowić ryby; zob. A. Smoliński, *Zarys dziejów...*, s. 105.

Północnokaukaskiego OW rozwiązało 11 października 1923 r.¹⁰⁶ a należące doń dywizje przeniesiono w obszar Moskiewskiego OW i Piotrogrodzkiego OW, gdzie istniała infrastruktura pozwalająca na skoszarowanie oddziałów kawalerii¹⁰⁷, a tym samym na podniesienie kulejącego w nich poziomu dyscypliny¹⁰⁸.

Wiele energii Generalny Inspektor Kawalerii poświęcił właściwemu przygotowaniu taktycznemu konnicy. W opracowanym pod kierownictwem Brusilowa *Tymczasowym Regulaminie Walki Kawalerii* (zatwierdzonym do użytku 31 marca 1924 r.) stwierdzono, że jazda to jeden z głównych rodzajów wojsk, a jej zasadniczą zaletę stanowiła najwyższa spośród wszystkich broni manewrowość¹⁰⁹. Za podstawową formę walki wciąż uznawano szarżę, wskazując również na wpływ tej formy działań zaczepnych na morale przeciwnika. Zespół opracowujący regulamin zdawał sobie jednocześnie sprawę ze wzrastającego dla kawalerii, za sprawą postępującego nasycenia wojsk bronią maszynową i rozwoju artylerii, zagrożenia, a także możliwością hamowania jej ruchów przez nieprzyjacielskie lotnictwo¹¹⁰, w związku z czym omawiany dokument stanowił, że powodzenie natarcia w szyku konnym należało zapewnić poprzedzającym szarżę jak najintensywniejszym przygotowaniem ogniowym w spieszeniu. Dlatego też kawaleria stanie się – prorokowano – w pełni samodzielnym rodzajem wojsk dopiero, gdy będzie mogła etatowymi środkami własnych wielkich jednostek i oddziałów zapewnić sobie możliwość podejmowania ataków na białą broń poprzez uprzednie nadwerężenie sił żywych i moralnych obrony przeciwnika za pomocą walki ogniowej. W tym celu powinna ona dysponować odpowiednią siłą ognia i umiejętnością prowadzenia walki w spieszeniu na równi z działaniami w szyku konnym, wykazując się w niej taką samą determinacją, co przy szarży¹¹¹.

¹⁰⁶ *Реввоенсовет Республики 1920–1923*, red. В. Данилов, Москва 2000, s. 337.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 352.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 337.

¹⁰⁹ *Временный боевой устав конницы РККА*, cz. 2: *Строй и боевые порядки конницы*, Москва 1924, § 1, s. 8. Część I *Regulaminu* poświęcono indywidualnemu szkoleniu kawalerzysty; zob. *Временный боевой устав конницы РККА*, cz. 1: *Подготовка бойца-всадника и его коня*, Москва 1924.

¹¹⁰ Już wojna domowa dostarczyła na Froncie Południowym kilku przykładów skutecznego wyhamowania postępów sowieckiej kawalerii przez białogwardyjskie samoloty i zadania jej z powietrza poważnych strat. Podobne sytuacje miały także miejsce w wojnie z Polską; zob. Н. Какурин, И. Вацетис, *Гражданская война 1918–1921*, Санкт-Петербург 2002, s. 577–578; J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004, s. 234–236.

¹¹¹ *Временный боевой устав...*, cz. 2, s. 8–9.

W związku z powyżej wyłożonymi poglądami taktycznymi, za modelowy sposób rozgrywania walki kawalerii *Regulamin* uznał działania kombinowane (mieszane), polegające na osłabieniu przeciwnika ogniem broni maszynowej, artylerii konnej i samochodów pancernych, w celu neutralizacji obrony nieprzyjaciela przed szarżą. Podkreślano, że wszędzie tam, gdzie warunki do natarcia konnego okazałyby się niekorzystne, kawaleria powinna bez wahania wykonywać postawione przed nią zadanie w szyku pieszym.

Regulamin dzielił sowiecką jazdę na „armijną”, czyli samodzielnią, oraz „wojskową” – organicznie przydzielaną do wielkich jednostek strzeleckich. Rolą tej pierwszej były: osłona ugrupowania zasadniczej części sił zbrojnych w trakcie mobilizacji i koncentracji; zabezpieczenie skrzydeł głównych kierunków operacyjnych; rozpoznanie operacyjne i umożliwianie własnym armiom nawiązania kontaktu bojowego z przeciwnikiem w czasie prowadzenia walk zaczepnych; dezorganizowanie ruchów nieprzyjaciela działaniami na flankach i przenikanie w strefę jego obszaru tyłowego w celu wykonywania tam rajdów; prowadzenie pościgu operacyjnego za uchodzącym wrogiem; przesłanianie odwrotu własnych wojsk w razie niepowodzenia; aktywny udział w likwidacji wyłomów we własnym froncie i uczestniczenie w operacjach przełamywania frontu przeciwnika współdziałaniem wszystkich rodzajów wojsk¹¹². Kawaleria dywizyjna i ta pozostająca w dyspozycji dowódców korpusów strzeleckich winna prowadzić bliskie rozpoznanie i ubezpieczenie na rzecz tych związków oraz taktycznie wspomagać je w boju, zależnie od okoliczności w szyku konnym lub pieszym¹¹³.

Do realizacji tak nakreślonych zadań należało przyjąć adekwatny klucz organizacyjny. Za najbardziej optymalny najwyższy szczebel struktury kawalerii samodzielnej czasu pokoju Brusilow uważał dywizję, lecz ze względu na szczególne właściwości Ukraińskiego OW optował za utrzymaniem tam dwóch korpusów kawalerii i utrwaleniem tegoż w pokojowym *Ordre de Bataille* Armii Czerwonej¹¹⁴, ponieważ w 1921 r. funkcjonowały one jeszcze na stopie wojennej.

¹¹² *Ibidem*, s. 10.

¹¹³ W odróżnieniu od wojny domowej, w czasie pokoju kawaleria dywizyjna została radykalnie zmniejszona, proporcjonalnie do redukcji składu dywizji strzeleckich z 9 do 3 pułków strzeleckich. Dotychczasowy pułk konnicy dywizyjnej został zastąpiony pojedynczym szwadronem; zob. E. Дриг, *Војска...*, s. 16.

¹¹⁴ Było to pokłosie analizy doświadczeń armii carskiej z lat 1906–1910, gdy Rosja jako jedyne państwo na świecie utrzymywała na stopie pokojowej korpusy kawalerii. W trakcie wojny domowej część sowieckiej kawalerii samodzielnej łączono wprawdzie w korpusy, ale zazwyczaj tylko mniej lub bardziej doraźnie; zob. Ю. Аквильянов, *Кавалерия на службе...*, s. 18, 30.

Przeciążenie w pracy sztabów korpusów kawalerii prowadziło do sytuacji powoływania do tego typu służby dowódców liniowych¹¹⁵, mimo to Brusilow zgodził się z postulatem Tuchaczewskiego ponownego sformowania na terenie Białorusi jesienią 1924 r. jeszcze jednego korpusu kawalerii (III), nawiązującego do tradycji związku Hajka Bżyszkiana (znanego jako Gaja Gaj lub Gaj-Chan) z wojny z Polską i pod tegoż dowództwem. Sztab związku ulokowano w Mińsku¹¹⁶. Od 8 lutego 1923 r. wszystkie *kawkory* dysponowały swoim korpuśnym dywizjonem artylerii konnej (dak) wraz z parkiem i środkami transportu. Dywizjon składał się z trzech baterii po trzy plutony każda i uzbrojony był w czterdziestopięcioliniowe (kal. 114 mm) szybkostrzelne haubice wz. 1910¹¹⁷.

Problemy organizacyjne dotyczyły również niższych ogniw struktury omawianego rodzaju wojsk. Główne zagadnienie stanowiły niejednolite etaty różnych związków taktycznych i oddziałów tego samego szczebla. Część dywizji składała się z czterech pułków (tzw. typ *B*, dla potrzeb korpusów), a część z sześciu (typu tzw. kaukaskiego, oznaczonego jako *V*). Pułki wielkich jednostek wchodzących w skład *kawkorów* miały po cztery szwadrony liniowe, a samodzielnych dywizji i brygad – po trzy (od listopada 1923 r., ograniczenie nastąpiło z powodu niedoborów koni).

W okresie sprawowania funkcji Generalnego Inspektora Kawalerii przez Brusilowa, szeroko dyskutowanym aspektem organizacyjnym była też rola szczebla brygady w ramach dywizji sześciopułkowych. Niektórzy spośród pisarzy wojskowych ostro krytykowali ograniczanie roli ogniwa brygadowego, wskazując na to, że w praktyce szerokich przestrzeni teatru działań, będzie ono często samodzielną jednostką taktyczną. Inni traktowali z kolei brygadę jako zbędny szczebel pośredni między pułkiem a dywizją. Część teoretyków była też zdania, że w boju sensownie można działać dopiero brygadą kawalerii, złożoną nie z dwóch, ale z trzech pułków kawalerii (pk), by zapewnić jej niezbędną głębię ugrupowania. Co się tyczy pododdziałów, Brusilow przeforsował podniesienie liczby szwadronów liniowych w pułkach samodzielnych brygad ponownie do czterech oraz osobnego szwadronu cekaemów. W dywizjach typu *V* zmniejszono z kolei liczbę szwadronów liniowych w oddziałach do trzech.

¹¹⁵ Etat dowództwa korpusu kawalerii wynosił wówczas 35 osób i składał się – oprócz dowódcy i komisarza politycznego – z czterech oddziałów sztabu, szefa artylerii, szefa służby weterynaryjnej oraz taboru dowództwa; zob. Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 24, 48.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 49–50.

¹¹⁷ Р. Калужный, *Красная Армия 1918–1934...*, s. 433.

Struktura wielkich jednostek kawalerii w okresie sprawowania funkcji Generalnego Inspektora tej broni przez Brusilowa, na 1 października 1923 r. przedstawiała się w następujący sposób¹¹⁸:

Związek taktyczny	Liczba związków:	Pułki w dywizjach (razem):	Dywizjony artylerii konnej (razem):	Samodzielne baterie (razem):	Szwadrony łączności i pionierów (razem):	Stan etatowy żołnierzy (suma):
DK czteropułkowe	4	16	4	–	8	18 940
DK sześciopułkowe	6	36	6	–	12	23 310
Samodzielne BK	8	24	–	8	16 ¹¹⁸	19 360
Samodzielne Terytorialne BK	1	3	–	1	2 ¹¹⁹	2020
Łącznie	–	79	10	9	38 ¹²⁰	63 630

Źródło: И. Берхин, *Военная реформа...*, s. 201.

Ordre de Bataille i dyslokację związków kawalerii samodzielnej w tym samym czasie, czyli po wczesnojesiennych przemieszczeniach związanych z końcem tzw. roku poligonowego, wyszczególniono w zestawieniu poniżej.

Piotrogradzki OW

- 4 Piotrogradzka DK – Peterhof (19, 20, 21, 22, 23, 24 pk, 4 dak).

Front Zachodni

- 7 Samarska DK – Mińsk (37, 38, 39, 40, 41, 42 pk, 7 dak).

Ukraiński OW

- I Korpus Kawalerii Czerwonego Kozactwa – Winnica.
 - 1 Zaporozska Czerwonokozacka DK – Płoskirów (1, 2, 3, 4 pk, 1 dak).
 - 2 Czerwonokozacka DK – Zasław (5, 6, 7, 8 pk, 2 dak).
- II Korpus Kawalerii Czerwonego Kozactwa – Humań.
 - 3 Besarabska DK – Berdyczów (16, 17, 18, 19 pk, 3 dak).
 - 9 Krymska DK – Hajsyn (49, 50, 51, 52 pk, 9 dak).

Moskiewski OW

- Samodzielna BK – Moskwa (13, 14, 15 pk, bat. art. konnej).

Przywołański OW

- III Samodzielna BK – Syzrań¹²² (43, 44, 45 pk, bat. art. konnej).

¹¹⁸ И. Берхин, *Военная реформа в СССР 1924–1925 гг.*, Москва 1958, s. 201.

¹¹⁹ Półszwadrony.

¹²⁰ Półszwadrony.

¹²¹ W tym 18 półszwadronów.

¹²² Rozkazem z 14 X 1923 r. przeniesiona do Północnokaukaskiego OW; zob. E. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 43.

Północnokaukaski OW

- Czongarska DK – Armawir¹²³ (Biełoreczeński, Biełoglinski, Północno-Doniecki, Rostowski, Jegorłycki, Nowogradzko-Wołyński pk, 8 dak).
- 2 Stawropolska DK – Stawropol (7, 8, 9, 10 pk, 5 dak).
- 14 Majkopska DK – Majkop (79, 80, 81, 82, 83, 84 pk, 14 dak).

Kaukaska Armia Czerwonego Sztandaru

- Samodzielna Kaukaska BK – Tyflis (1, 2, 3 pk, gór. bat. art. konnej).

Zachodniosyberyjski OW

- IV Samodzielna BK – Bijsk (28, 29, 30 pk, bat. art. konnej).

5 Armia Czerwonego Sztandaru

- V Samodzielna Kubańska BK – Berezowka (25, 26, 27 pk, gór. bat. art. konnej).
- Samodzielna Dalekowschodnia BK – Nikolsk Ussuryjski (1, 2, 3 pk, bat. art. konnej).

Front Turkiestański

- 11 Homelska DK – Katta-Kurgan (61, 62, 63, 64, 65, 66 pk, 11 dak).
- I Samodzielna Turkiestańska BK – Sułtanabad (1, 2, 3 pk, 1 gór. bat. art. konnej).
- II Samodzielna Turkiestańska BK – Fergana (4, 5, 6 pk, II gór. bat. art. konnej)¹²⁴.
- VI Samodzielna Ałtajska BK – Duszanbe (46, 47, 48 pk)¹²⁵.
- III BK 2 DK – Duszanbe (11 i 12 pk, bat. art. konnej).
- Pułk Kawalerii 10 DS – Karatag.
- Pułk Kawalerii 17 DS – Karmana.
- 1 BucharSKI Pułk Kawalerii – Sitoraj Mochi Chosa¹²⁶.

Jak widać, numeracja zarówno wielkich jednostek, jak i oddziałów, wciąż roila się – mimo podjęcia latem 1923 r. pewnych prób uporządkowania tego zagadnienia – od zdublowanych numerów a także niejednorodnych struktur organizacyjnych. Przykładowo istniały dywizje z jednakowymi numerami – 2 DK Czerwonego Kozactwa i 2 Stawropolska DK, Czongarska DK w ogóle nie miała żadnej cyfry w nazwie (podobnie jak tworzące ją pułki, mające tylko nazwy własne). Powtarzały się też pułki (7, 8 i 19 w różnych wielkich jednostkach). Część brygad tworzących dywizje nosiła kolejne numery od 1

¹²³ Rozkazem z 20 X 1923 r. skierowana do Frontu Zachodniego; zob. *ibidem*, s. 44.

¹²⁴ Pododdział o charakterze szkolnym.

¹²⁵ Pilnie przerzucona w sierpniu 1923 r. do Turkiestanu z Zachodniosyberyjskiego OW, swą baterię artylerii konnej pozostawiła na miejscu. Jej dowódca, Nikołaj Tomin, zasłużony w walkach z Aleksandrem Kołczakiem poległ 12 VIII 1924 r. w boju z basmaczami; zob. П. Кочегин, *Краском Николай Томин*, Челябинск 1978.

¹²⁶ Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 42–44.

do 3 w ramach własnych związków taktycznych, część z nich nosiła zaś numery zgodne z porządkiem brygad samodzielnych¹²⁷. Nie ułatwiało zadania notoryczne przenoszenie pojedynczych brygad z miejsca na miejsce w poszukiwaniu lepszych warunków aprowizacyjnych oraz wyciągania brygad z dywizji stacjonujących w europejskiej części ZSRS do walki z basmaczami w Azji Środkowej, do czego potrzebne były nie wielkie jednostki, ale w praktyce samodzielne pułki.

Na przykładzie chaosu z nieustannie zmienianą numeracją wielkich jednostek wchodzących w skład obu korpusów czerwonego kozactwa, można zauważyć problem nadawania lokalnej numeracji i nazewnictwa. Dowództwo Wojsk Ukrainy i Krymu bez żadnych konsultacji z centralnym aparatem Armii Czerwonej nadawało własne numery, przydomki i nazwy. Nie budzi zdumienia, iż praktycznie wszystkie duble w numeracji kawalerii samodzielnej związane są z Ukraińskim OW. Za rażący przykład może tu posłużyć 4 Besarabska DK (w wersji Dowództwa Wojsk Ukrainy i Krymu) albo inaczej 3 DK (w wersji Sztabu Armii Czerwonej), oddzielnym rozkazem RRWR ostatecznie przekształcona w 3 Besarabską DK. W trakcie reorganizacji było sporo zamieszania związanego też z przemianowaniem 9 Krymskiej DK w 8 DK, a przyznaniem zwolnionego w ten sposób numeru 11 Homelskiej DK (która stała się tym samym 9 DK), 2 Stawropolskiej DK przesunięciem pod numer 5, zaś niemającej dotychczas żadnego oznaczenia cyfrą Czongarskiej DK – numeru 6 bez nazwy terytorialnej. 14 DK przemianowano natomiast na 10 DK¹²⁸. Rzeczą oczywistą jest, że na tym tle dochodziło do konfliktów między poszczególnymi frakcjami dowódców. Wiązały się one z większym prestiżem pierwszych numerów¹²⁹.

Trzeba zaznaczyć, że i tak odnotowano pod omawianym względem ewidentny postęp w stosunku do lat wojny domowej, kiedy to według stanu na 1 stycznia 1921 r. istniały trzy DK o numerze 2, za to nieobsadzone pozostawały numery 6, 10, 19 i 20. Żeby unaocznic skalę ówczesnego chaosu, dość powiedzieć, że w latach 1918–1920 przez Armię Czerwoną przewinęło się ponad 20 dywizji kawalerii z numerem 1 i 10 kolejnych z numerem 2, ponad 20 bez jakichkolwiek numerów, nieustannie formowanych i rozformowywanych przez sztaby frontów, armii i okręgów.

Rozstrzygająca fala przemianowań nastąpiła dopiero w kwietniu 1924 r. Zrealizowano wówczas ogólny plan uporządkowania numeracji wielkich jednostek. Także wszystkie brygady niesamodzielne otrzymały numery porządkowe w ramach swoich dywizji, by nie mieszać ich z brygadami

¹²⁷ *Ibidem*, s. 44.

¹²⁸ *Ibidem*.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 45.

samodzielnymi¹³⁰. Numerację pułków tych ostatnich uregulowano, przydając im kolejno numery od 61 do 87.

Pomimo podeszłego wieku, Brusilow niestrudzenie przemierzał kraj w ramach podróży inspekcyjnych. Tylko w okresie od maja do września 1924 r. zwizytował 70% wielkich jednostek i pięć szkół kawaleryjskich¹³¹.

OKRĘG WOJSKOWY	SZKOŁA	KOMENDANT
MOSKIEWSKI	1 Moskiewska Szkoła Kawalerii	Andriej Bujewskij
	4 Twerska Szkoła Kawalerii	Boris Ibrachimow
PIOTROGRODZKI	Wyższa Szkoła Kawalerii	Michaił Batorskij ¹³²
	2 Borisoglebsko-Piotrogrodzka Szkoła Kawalerii	Anton Gatowski
PRZYWOŁŻAŃSKI	3 Orenburska Szkoła Kawalerii ¹³³	Grigorij Kusakow
PÓLNOCNOKAUKASKI	6 Tagarogska Szkoła Kawalerii	Konstantin Żolnarkewicz
SAM. ARMIA KAUKASKA	2 Kaukaskie Kursy Kawaleryjskie	Władimir Saryczew
UKRAIŃSKI	5 Jelizawietgradzka Szkoła Kawalerii	Władimir Sosedow
	1 Krymskie Kursy Kawaleryjskie	Siergiej Scheidemann
ZACHODNIOSYBERYJSKI	3 Omskie Kursy Kawaleryjskie	Grigorij Chersonskij

Źródło: Е. Дриг, *Войска...*, s. 38–39.

Liczbę tych ostatnich, wskutek przeprowadzonych inspekcji, zmniejszono z sześciu istniejących w lipcu, do pięciu w październiku tegoż roku¹³⁴.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Из доклада Инспекции Кавалерии РККА в РВС СССР о состоянии кавалерийских частей и школ и необходимости их улучшения, 1 октября 1924 г.* [w:] *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы 1923–1928 гг.*, t. 1, red. К. Андерсон *et al.*, Москва 2006, s. 244.

¹³² Michaił Batorskij (ur. 1890 – zm. 1938) – ppłk armii carskiej i dowódca korpusu (*komkor*) Armii Czerwonej. Ukończył Korpus Paziów (1909) i Imperatorską Mikołajewską ASG (1914). W 1916 r. starszy adiutant sztabu Korpusu Kawalerii Gwardii. W trakcie wojny z Polską piastował kolejno obowiązki szefa sztabu 16 Armii i Frontu Zachodniego. Jako komendant, od 2 XII 1921 r., Wyższej Szkoły Kawalerii utworzył innowacyjne laboratorium fizjologii koni. W latach 1928–1929 dowódca IV KK. Rozstrzelany w trakcie wielkiej czystki; zob. Н. Черушев, Ю. Черушев, *Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные): 1937–1941. Биографический словарь*, Москва 2012, s. 58–59.

¹³³ Latem 1923 r. przeniesiona do Samary i przemianowana w 3 Samarską Szkołę Kawalerii; zob. Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 38.

¹³⁴ *Справка Управления военно-учебных заведений РККА о сокращении военно-учебных заведений в 1924 г., 18 августа 1924 г.* [w:] *Реформа в Красной Армии...*, t. 1, s. 223.

Według stanu na 15 marca 1923 r. ośrodków kształcenia kadr omawianej broni było dwukrotnie więcej¹³⁵:

Można zatem zauważyć stopniowe zmniejszanie liczebności kursów skróconych na rzecz normalnych szkół wojskowych, gdzie czas nauki wydłużono aż do trzech lat. Tak długi okres – nawet w porównaniu ze szkołami czasów carskich – wynikał z potrzeby ogólnego przygotowania słuchaczy nie tylko w przedmiotach wojskowych, ale i zwalczania wśród nich plagi analfabetyzmu. Pierwsza większa grupa czerwonych dowódców, która ukończyła normalne szkoły wojskowe, weszła do linii we wrześniu 1923 r. Funkcjonujący w tym samym roku program szkolenia jednorocznego w trzech ośrodkach z „kursami” w nazwie (1 Krymskim, 2 Kaukaskim i 3 Omskim), dostarczał kawalerii dowódców plutonów i upoważniał do zajmowania najwyższej funkcji pomocnika dowódcy szwadronu. Planujący utworzenie sobie drogi do wyższych funkcji musieli ukończyć naukę w szkołach. Do kwietnia 1924 r. wszystkie skrócone kursy zlikwidowano. Od tej pory za kuźnię kadr sowieckiej konnicy służyły wyłącznie szkoły dwóch typów: A – na 180 uczniów (w jednym roczniku) i B – 320. Łączną liczbę ich absolwentów w każdym roku ograniczono jesienią 1924 r. do 675. W tym samym czasie powołano dywizyjne i brygadowe szkoły młodszych dowódców¹³⁶.

Przejawem przydawania wojskom sowieckim charakteru regularnej armii okresu pokojowego było również ustanowienie minimalnego i maksymalnego czasu wysługi na danych stanowiskach, umożliwiającego przejście o szczebel wyżej w hierarchii służbowej. Okres oczekiwania na upragnione dowództwo pułku uległ w kawalerii skróceniu dzięki rezygnacji w niej z ogniwa dywizyjnego w strukturze organizacyjnej, czego nie było w piechocie i artylerii, ale za to – odwrotnie na wyższym szczeblu – w konnicy zanim obejmowało się dywizję pozostawała konieczność spędzenia określonego czasu na czele brygady¹³⁷. W porównaniu z realiami wojny domowej stanowiło to ogromną rewolucję, dla wielu kawaleryjskich „samorodnych talentów” tamtego czasu trudną do zaakceptowania¹³⁸. Wszystko to dzieliło i tak już mocno zantagonizowane kadry na szereg frakcji sympatyzujących z poszczególnymi przywódcami politycznymi.

W dalszym ciągu bolączką kawalerii pozostawały dysproporcje między stanami etatowymi a ewidencyjnymi. Oficjalnie ten rodzaj broni powinien liczyć, wraz z przejściem na stopę pokojową, 66 707 żołnierzy i 67 401 koni,

¹³⁵ Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 38. Liczba szkół i kursów kawaleryjskich o skróconym programie pod koniec wojny domowej była większa i wynosiła według stanu na 15 IV 1921 r. aż 22; zob. *ibidem*.

¹³⁶ *Ibidem*.

¹³⁷ *Ibidem*.

¹³⁸ Zob. np. W. Bieszanow, *Kadry decydują o wszystkim*, Warszawa 2009, s. 168, 210.

z czego nie mniej niż 26,5 tys. szabel. Inspekcje wykazały jednak braki etatowe na dzień 1 lipca 1924 r. na poziomie 11 472 ludzi i aż 26 078 wierzchowców. Oddział Remontów informował przy tym, że ujeżdżonych koni, przygotowanych do pełnienia służby polowej w kawalerii, było w sumie 16 659¹³⁹. Brusilow przewidywał, iż w przypadku wybuchu w najbliższym czasie wojny z Polską i Rumunią, najbardziej prawdopodobnymi wówczas przeciwnikami ZSRS, sowiecka jazda nie byłaby w stanie – wobec praktycznej przewagi liczebnej silnych kawalerii obu tych państw – wykonać swych podstawowych zadań osłony mobilizacji i koncentracji. Byłaby też przez nie neutralizowana przy próbach podjęcia działań zaczepnych w skali operacyjnej¹⁴⁰.

Generalny Inspektor postulował przyjęcie planu, celem którego miało być osiągnięcie do 1929 r. przewagi w kawalerii nad armiami zachodnich sąsiadów ZSRS. Dzięki ponownej dyslokacji części wielkich jednostek tego rodzaju wojsk w rejonach stepowych Uralu i Zachodniej Syberii, w budżecie obronnym państwa pojawiały się roczne oszczędności rzędu 1 531 000 rubli, pozwalające zarazem na wystawienie w ciągu roku od rozpoczęcia reformy łącznie 32,7 tys. szabel oraz zorganizowanie trzech dodatkowych zakładów remontowych. Przewidywano, że realizacja planu pozwoli na wystawienie w 1929 r. 49,5 tys. szabel etatu pokojowego. Doceniano też w ówczesnych trudnych warunkach gospodarczych rolę, jaką przypadła terytorialnym związkom i oddziałom konnicy, ustalając nowe etaty skadrowanych terytorialnych dywizji tej broni na 1715 ludzi i 1335 koni, oprócz tego tworząc dwa samodzielne pułki z ludności miejscowej w Turkiestanie i na Kaukazie¹⁴¹.

Wraz z przejściem 1 listopada 1924 r. kawalerii na nowe etaty czasu pokoju wzmocniono jej formacje, poprzez utworzenie w ramach artylerii konnej *kawkorów* sześciodziałowych baterii haubic, a także wprowadzenie do służby w jednostkach konnicy specjalistów w zakresie obrony przeciwchemicznej.

Brusilow należał też do przeciwników skrócenia czasu trwania zasadniczej służby wojskowej do dwóch lat, co w kontekście specyfiki służby w jeździe uznawał za trudne do pogodzenia z należyтым wyszkoleniem kawalerzysty w realiach nowoczesnej wojny¹⁴², wymagającej od *bojca* przyswojenia

¹³⁹ Из доклада Инспекции Кавалерии РККА... [w:] Реформа в Красной Армии..., t. 1, s. 245.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 246. Wcześniej, z pozostałości armii anektowanych republik zakaukaskich i w ramach sformowanych na ich bazie narodowych dywizji strzeleckich powołano pułki kawalerii: Ormiański i Gruziński. Dowództwo Kaukaskiej Armii im. Czerwonego Sztandaru proponowało RRWR połączenie ich z Samodzielną Kaukaską BK i szwadronem Azerskiej Dywizji Strzeleckiej w jedną Internacjonalistyczną Dywizję Kawalerii, przeciw czemu Sztab Armii Czerwonej nie protestował. Projekt jednak z przyczyn budżetowych odłożono; zob. Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 42.

¹⁴² *Ibidem*.

dotychczasowych umiejętności w zakresie choćby ochrony przeciwchemicznej czy szkolenia z bronią automatyczną. Poza tym pod wpływem Generalnego Inspektoratu Kawalerii od 1923 r., ku niezadowoleniu szeregu dowódców wielkich jednostek, jak choćby Gaja-Bżyszkiina, zintensyfikowano ćwiczenia z lancą, co absorbowało sporo czasu.

Inną tendencją, której przeciwstawiał się Brusilow, była praktyka lekceważenia przez część dowódców okręgów wojskowych regulaminowego porządku i szkolenia związków kawalerii znajdujących się na terenie poszczególnych OW w różny sposób, często niezgodny z wytycznymi Generalnego Inspektora. W tym względzie Armia Czerwona dokładnie kontynuowała niewłaściwe nawyki dobrze znane z armii carskiej¹⁴³. Brusilow zarządził temu, wykorzystując mającą miejsce w 1924 r. reorganizację centralnego aparatu sił zbrojnych, gdy Inspekcja Kawalerii weszła w skład ponownie utworzonego Inspektoratu Armii Czerwonej, powołanego rozkazem RRWR ZSRS nr 689. Umożliwiło to utworzenie w szeregu rejonów, gdzie stacjonowały związki kawalerii samodzielnej (w Północnokaukaskim OW, Ukraińskim OW, Zachodnim OW, Zachodniosyberyjskim OW, we Froncie Turkiestańskim oraz w Armjach imienia Czerwonego Sztandaru: 5 i Kaukaskiej), okręgowych, frontowych i armijnych inspekcji kawaleryjskich¹⁴⁴.

Brusilow żądał też rozszerzenia zakresu decyzyjności Inspektoratu, proporcjonalnie do skali ponoszonego przez ten organ ciężaru odpowiedzialności w zakresie przygotowywania konnicy do wojny¹⁴⁵. W dłuższej perspektywie silnej pozycji omawianej instytucji nie udało się utrzymać. Wkrótce po śmierci Brusilowa rozkazem RRWR ZSRS nr 390 z 22 lipca 1926 r. cały Inspektorat Armii Czerwonej włączono w skład Głównego Zarządu Armii Czerwonej, co w praktyce oznaczało przejście przezeń zadania bojowego przygotowywania wszystkich rodzajów wojsk. W gestii Inspektoratu Kawalerii pozostawiono tylko dokonywanie przeglądów garnizonów i pracę instruktorską w związkach taktycznych i ośrodkach remontowych¹⁴⁶.

Niebawem staremu generałowi dała o sobie znać rana nogi. Już 25 września 1923 r. zwrócił się z raportem do głównodowodzącego Kamieniewa, zawierającym prośbę o przeniesienie w stan spoczynku. Spotkało się to z odmową, a RRWR poleciła mu kontynuować służbę przez jeszcze kilkanaście miesięcy, dodając mu w charakterze pomocnika Generalnego

¹⁴³ Zob. А. Куропаткин, *Русско-японская война 1904–1905 гг.*, Санкт-Петербург 2003, s. 438–440.

¹⁴⁴ Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 28.

¹⁴⁵ *Постановление совещания Инспектора РККА о реорганизации Инспектора, 10 сентября 1924 г.* [w:] *Реформа в Красной Армии...*, t. 1, s. 242.

¹⁴⁶ Е. Дриг, *Войска Семёна Михайловича...*, s. 29.

Inspektora Kawalerii Budionnego, który pod okiem sędziwego generała miał się przygotować do zastąpienia go w tej roli¹⁴⁷.

Od kwietnia 1924 r., zdając Generalny Inspektorat swemu dotychczasowemu pomocnikowi, Brusilow nie przeszedł w stan spoczynku, lecz znajdował się w dyspozycji RRWR jako specjalista wojskowy do szczególnie ważnych specjalnych poruczeń przy tym organie. W praktyce jednak jego aktywność wojskowa w latach 1925–1926 okazała się być ograniczona do wizytacji na niektórych ćwiczeniach wojsk Moskiewskiego OW oraz służenia radą Sztabowi Armii Czerwonej i RRWR w przedmiocie dalszego przebudowywania kawalerii.

Schyłek życia Brusilowa

W gęstniejącej atmosferze rywalizacji o schedę w Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) po śmierci Lenina warunki życia ekscarskich generałów pogarszały się, coraz częściej bowiem posługiwano się argumentem służby *wojenspeców* jako przyczyny, mającej tłumaczyć rozliczne patologie trawiące młode państwo komunistyczne. W trakcie zażartych walk frakcyjnych Brusilow mógł jednak liczyć zawsze na ochronę ze strony czołowej figury w Armii Czerwonej, Michaiła Frunzego, który cenił talenty militarne i przymioty charakteru starego wodza.

Dzięki wstawiennictwu Frunzego władze państwowe wyraziły zgodę na kilkutygodniowy wyjazd Brusilowa, wraz z żoną, na leczenie do Karlowych Warów w Czechosłowacji. Należy podkreślić, że zezwolenie w tamtym czasie na wyjazd za granicę byłego carskiego generała stanowiło precedens. Frunze postawił jednak przed Brusilowem warunek, by dał mu słowo honoru, że po zakończeniu leczenia terminowo powróci do ZSRS.

Czeskie kurorty należały do często odwiedzanych miejsc przez przebywających na emigracji oficerów białogwardyjskich. Brusilow nie miał zamiaru wdawać się w niebezpieczne dlań kontakty z przedstawicielami tego środowiska. Zachowała się jednak pojedyncza relacja, dokumentująca wypadek, gdy Aleksiej Aleksiejewicz, ostentacyjnie krytykowany przez młodych oficerów za „zaprzeczenie się bolszewikom”, złamał swą zasadę i wszedł z nimi w krótką polemikę. Przerywając dokuczliwe uwagi kontrrewolucjonistów, kategorycznym tonem zadał im retoryczne pytanie: „A kto, jeśli nie komuniści wraz z narodem rosyjskim, obronili ojczyznę w czasie wojny domowej przed zakusami obcych mocarstw?” – nieoczekiwana odpowiedź zaskoczyła interlokutorów, wywołując u nich nagłe milczenie. Nie tracąc rezonu, sędziwy generał stanowczo posłał kolejne fundamentalne pytanie: „A gdzie

¹⁴⁷ C. Семанов, *Брусилов...*, s. 309. Brusilow darzył Budionnego odwzajemnioną sympatią i szacunkiem, mimo że miał nader niskie mniemanie o kwalifikacjach umysłowych byłego dowódcy 1 Armii Konnej; zob. W. Bieszanow, *Kadry...*, s. 160.

byliście i komu poszliście służyć wy, panowie? Do Niemców, Francuzów, a może do Rumunów?!”. Odpowiedź nie padła¹⁴⁸. Jak więc widać, były głównodowodzący żywił zdecydowaną niechęć wobec służalczej postawy wykazanej podczas wojny domowej przez białogwardzistów wobec interwentów.

Wbrew namowom części swego otoczenia, Brusilow dotrzymał danego słowa i powrócił w określonym terminie do ZSRS. W trakcie pobytu w Czechosłowacji zaszły wszakże niekorzystne dla jego pozycji zmiany. 31 października 1925 r. niespodziewanie zmarł na stole operacyjnym Michaił Frunze¹⁴⁹, co stanowiło dla Brusilowa szok¹⁵⁰. W lutym 1926 r. stary generał ciężko zachorował na zapalenie płuc, a w efekcie powikłań zmarł 17 marca na atak serca.

Tego samego dnia Rewolucyjna Rada Wojenna ZSRS postanowiła sfinansować koszty pogrzebu, a także zwrócić się do Rady Komisarzy Ludowych z wnioskiem o przyznanie żonie generała renty po mężu. Nazajutrz w takich gazetach, jak „Prawda” i „Czerwona Gwiazda”, ukazały się panegiryczne nekrologi. 19 marca, przy eskorcie kompanii piechoty, szwadronu kawalerii i półbaterii artylerii, ruszył żałobny kondukt. Armię Czerwoną reprezentowała na pogrzebie oficjalna delegacja Rewolucyjnej Rady Wojennej ZSRS w składzie: Aleksandr Jegorow, Budionny i Gaj-Chan (ten ostatni jako przedstawiciel Akademii Wojskowej im. Frunzego). W przemowach nad trumną przedstawiono kolejno: służbę Brusilowa w trakcie I wojny światowej (Gaj-Chan), rolę w czasie wojny polsko-bolszewickiej (Jegorow) oraz zasługi w formowaniu sowieckiej kawalerii (Budionny)¹⁵¹. Złożony na grobie okazały wieniec pogrzebowy zawierał napis: „Czcigodnemu Przedstawicielowi generalicji starszego pokolenia, który oddał swoje doświadczenie wojskowe na służbę Związkowi Sowieckiemu i Armii Czerwonej, A.A. Brusilowowi, Rewwojensowiet ZSRS”¹⁵².

¹⁴⁸ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 313.

¹⁴⁹ Dodajmy, że – wbrew rozpowszechnianym w publicystyce już niemal nazajutrz po zgonie opiniom – nie ma źródłowych dowodów, by Frunze został zamordowany z rozkazu Stalina. W rzeczywistości na kilka miesięcy przed śmiercią doznał on ciężkiego wypadku samochodowego – wypadł z rozpędzonego na zakręcie auta i uderzył głową w słup telegraficzny, co osłabiło jego i tak nadwątlone już zdrowie; zob. Р. Медведев, *К суду истории. О Сталине и сталинизме*, Москва 1990, s. 129–131.

¹⁵⁰ В. Рунов, *Генерал Брусилов...*, s. 209.

¹⁵¹ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 312.

¹⁵² *Ibidem*. W pogrzebie nie wziął udziału żaden z oficjalnych przedstawicieli byłych państw Ententy, za to pośmiertny hołd oddali Brusilowowi akredytowani w Moskwie ambasadorzy Czechosłowacji i Finlandii. *Памяти А.А. Брусилова*, „Правда”, 18 III 1926, [brak inf. o aut.].

Zakończenie

Losy generała Brusilowa w końcowych latach jego życia są dość nietypowe dla środowiska byłych carskich wyższych oficerów, którzy po 1917 r. znaleźli się w Rosji Sowieckiej musieli podjąć walkę o przetrwanie i odnaleźć się w nowej rzeczywistości. Najprostszą do tego drogę stanowiło kontynuowanie kariery wojskowej, co jednak też wiązało się z szeregiem niebezpieczeństw – większość ludzi, których rewolucja wyniosła do władzy, tradycyjnie utożsamiała *wojenspeców* z minionym ustrojem, a ponowne umieszczanie ich na kluczowych stanowiskach wojskowych sprowadzało na starych generałów zazdrość i donosy o przynależność do kontrrewolucyjnego podziemia¹⁵³. W kontekście zatem falowego wyniszczania starej elity wojskowej Rosji przez organy bezpieczeństwa ZSRS, zmarły dostatecznie wcześniej z przyczyn naturalnych Brusilow zaliczał się do wyjątków od ponurej reguły¹⁵⁴.

Można zauważyć, że w odróżnieniu od grupy generałów lejtnantów, generałów majorów i pułkowników, kariery w nowym systemie ekscarskich generałów rodzajów broni: kawalerii, piechoty i artylerii trwały stosunkowo najkrócej i ograniczały się do sprawowania funkcji inspektorskich tudzież wykładowczych¹⁵⁵. Taki też charakter przybrała służba Brusilowa. Wyjątkowość biografii wodza spod Łucka polegała wszakże na tym, że nie został on poddany represjom.

O ile pod koniec wojny domowej Brusilow i zebrani pod jego przewodnictwem starzy generałowie – dawni towarzysze broni – pełnili dla bolszewików funkcję dekoracyjno-propagandową, o tyle w okresie redukcji i przechodzenia sił zbrojnych na stopę pokojową w latach 1921–1922 oraz reformy wojskowej 1923–1925 r. praktyczna rola i zawodowa aktywność Brusilowa okazały się dużo większe¹⁵⁶. Fakt ten pozostawał w ścisłym związku z odegraniem znaczącej roli przez dawnego wodza spod Łucka w procesie wszechstronnej reorganizacji sowieckiej kawalerii po wojnie domowej, zapewnienia jej warunków pokojowego funkcjonowania, jak i sygnalizowania niewykształconym dowódcom tego rodzaju wojsk – bohaterom walk z „białymi”, że ich jednostronne doświadczenia nie mogą przekładać się na brak krytycyzmu co do możliwej roli konnicy w przyszłej wojnie¹⁵⁷. Nie da się też zresztą powiedzieć, by Budionny – przygotowywany od 1923 r. na następcę

¹⁵³ А. Ганин, *Мозг армии...*, s. 704–708.

¹⁵⁴ Я. Тинченко, *Голгофа русского офицерства в СССР в 1930–1931 годы*, Москва 2000, s. 192.

¹⁵⁵ А. Кавтарадзе, *Военные специалисты...*, s. 236–239.

¹⁵⁶ Б. Александров, „А.А. Брусилов...”, s. 11–12.

¹⁵⁷ С. Семанов, *Брусилов...*, s. 304.

Brusiłowa na stanowisku Generalnego Inspektora Kawalerii – swą aktywnością na tym polu zaprzeczył tendencjom forsowanym w konnicy Armii Czerwonej przez swojego poprzednika. Ta symboliczna zmiana personalna na czele sowieckiej kawalerii odbyła się w sposób płynny i bez szkody dla powierzonego pieczy obu wodzów rodzaju broni¹⁵⁸.

Bibliografia

Źródła drukowane (w wyborze)

- Переписка Николая и Александры Романовых*, t. 3: 1914–1915; t. 4: 1916, red. М. Покровский, Москва 1927.
- Реформа в Красной Армии. Документы и материалы 1923–1928 гг.*, t. 1, red. К. Андерсон И. Басик, В. Воронцов, В. Жилин, В. Козлов, А. Кольтюков, В. Кузеленков, Н. Никифоров. А. Рукшин, Москва 2006.
- Реввоенсовет Республики 1920–1923*, red. В. Данилов, Москва 2000.

Мемуарыстыка

- Арбатов Ю., *Екатеринославь 1917–1922 г.г.* [w:] *Архив Русской Революции*, t. 12, red. И. Гессен, Берлин 1923.
- Бажанов Б., *Воспоминания бывшего секретаря Сталина*, Москва 1997.
- Бонч-Бруевич, *Вся власть Советам!*, Москва 1958.
- Брусилов А., *Воспоминания*, Москва 1929.
- Брусилов А., *Воспоминания*, Москва 1963.
- Брусилов А., *Мои воспоминания*, Москва 2004.
- Гаазе Г., *Белые офицеры и солдаты в наших рядах* [w:] *Сборник воспоминаний к 4-й годовщине РККА*, Москва 1922.
- Ignatjew A., *Pięćdziesiąt lat w szeregach*, t. 1, tłum. J. Jerzyński, Warszawa 1957.
- Куропаткин А., *Русско-японская война 1904–1905 гг.*, Санкт-Петербург 2003.
- Лампе вон А., *Пути верных*, Париж 1960.
- Paléologue M., *Le crépuscule des tsars. Journal (1914–1917)*, Paris 2007.
- Рихлинский В., *Плен и побег*, „Военная быль” (Париж) 1964, nr 68.
- Сухомлинов В., *Воспоминания*, Минск 2005.

Regulaminy

- Временный боевой устав конницы РККА*, cz. 1: *Подготовка бойца-всадника и его коня*, Москва 1924; cz. 2: *Строй и боевые порядки конницы*, Москва 1924.

Opracowania

- Аквильянов Ю., *Кавалерия на службе отечеству. От Первой Московской Кавдивизии до Президентского Полка*, Москва 2014.
- Балаев П., *Клим Ворошилов. Первый маршал Страны Советов*, Москва 2017.
- Белов Г., *Русский полководец А.А. Брусилов*, „Военно-Исторический Журнал” 1962, nr 7.

¹⁵⁸ Ю. Аквильянов, *Кавалерия на службе...*, s. 60–62.

- Берхин И., *Военная реформа в СССР 1924–1925 гг.*, Москва 1958.
- Bieszanow W., *Kadry decydują o wszystkim*, tłum. A. Palacz, Warszawa 2009.
- Большая советская энциклопедия*, t. 37, Москва 1938.
- Бонч-Бруевич М., *Обзор книг по мировой войне 1914–1918 годов*, „Военная наука и революция” 1921, nr 1.
- Брусиллов А., *Кавалерийский спорт*, „Вестник русской конницы” 1906, nr 3.
- Брусиллов А., *Роль кавалерии в будущиых войнах*, „Вестник русской конницы” 1906, nr 1.
- Брусиллов А., *Об одиночной подготовке всадника и коня в кавалерии*, „Военной Сборник” 1897, nr 2.
- Czerep S., *Bitwa pod Luckiem. Walne starcie zbrojne kampanii 1916 r. na wschodnim teatrze wydarzeń militarnych I wojny światowej*, Oświęcim 2014.
- Czerep S., *Łuck 1916*, Warszawa 2002.
- Черушев Н., Черушев Ю., *Расстрелянная элита РККА (командармы 1-го и 2-го рангов, комкоры, комдивы и им равные): 1937–1941. Биографический словарь*, Москва 2012.
- Дриг Е., *Войска Семёна Михайловича. История организационного строительства стратегической конницы РККА*, Москва 2019.
- Davies N., *Orzeł Biały. Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Warszawa 2011.
- Ефимов Н., *Командный состав Красной Армии [w:] Гражданская война 1918–1921, t. 2: Военное искусство Красной Армии*, red. А. Бубнов, Москва 1928.
- Галактионов М., *Брусиллов как полководец*, „Красная Звезда”, 2 IX 1943 г.
- Ганин А., *Мозг армии в период русской смуты*, Москва 2013.
- Ганин А., *Русский офицерский корпус в годы гражданской войны. Противостояние командных кадров 1917–1922 гг.*, Москва 2019.
- Hogg I., *Słownik bitew świata*, tłum. M. Rusinek, oprac. T. Gąsowski, K. Kozak, Warszawa 1997.
- Изонов В., *Страницы истории офицерских школ русской армии – проблемы, факты, люди*, Москва 2017.
- Кавтарадзе А., *Военные специалисты на службе Республики Советов 1917–1920 гг.*, Москва 1988.
- Какурин Н., И. Вацетис, *Гражданская война 1918–1921*, Санкт-Петербург 2002.
- Калюжный Р., *Красная Армия 1918–1934. Структура и организация*, Москва 2019.
- Кочегин П., *Краском Николай Томин*, Челябинск 1978.
- Кожевников Е., *Отечественное коневодство. История, современность, проблемы*, Москва 1990.
- Лагофот Д., *Коневодство в Туркестане и ремонтирование красной конницы*, „Военная Наука и Революция” 1921, nr 2.
- Лужбин А., *Кавалерия Юго-Западного фронта первой мировой войны*, Санкт-Петербург 2004.
- Мавродин В., *Б. Брусиллов (очерк боевой деятельности)*, Москва 1944.

- Медведев Р., *К суду истории. О Сталине и сталинизме*, Москва 1990.
- Нелипович С., *Брусиловский прорыв как объект мифологии [w:] Первая мировая война: Пролог XX века*, Москва 1998.
- Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004.
- Осыкин М., *Крах конного блицкрига*, Москва 2009.
- Radzieckie Siły Zbrojne 1918–1968*, red. K. Skorobogatkin, tłum. T. Nowacki *et al.*, Warszawa 1968.
- Ростунов И., *Генерал Брусилов*, Москва 1964.
- Рунов В., *Генерал Брусилов. Лучший полководец первой мировой войны*, Москва 2014.
- Рунов В., *Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников*, Москва 1994.
- Семанов С., *Брусилов*, Москва 1980.
- Smoliński A., *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003.
- Somel S., *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Lanham 2003.
- Спирин Л., В.И. Ленин и создание советских командных кадров, „Военно-Исторический Журнал” 1965, nr 4.
- Сухомлинов В., *Сведения по уходу за лошадью. Руководство для всех офицеров, имеющих лошады*, Санкт-Петербург 1887.
- Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.*, т. 5, red. В. Клембовский, Москва 1920.
- Строков А., *Вооруженные силы и военное искусство в первой мировой войне*, Москва 1974.
- Тарасов-Родинов А., *Пролетарские перспективы военного дела и оживающий Карфаген*, Харьков 1919.
- Тинченко Я., *Голгофа русского офицерства в СССР в 1930–1931 годы*, Москва 2000.
- Toporowicz W., *Sprawa polska w polityce rosyjskiej 1914–1917*, Warszawa 1973.
- Wietosznikow L., *Ofensywa Brusilowa. Działania strategiczno-operacyjne*, Oświęcim 2014.
- Wojna rosyjsko-turecka 1877–1878*, oprac. W. I. Aczkasow, red. I. Rostunow, tłum. B. Szmielew, Warszawa 1982.
- Волков С., *Офицеры российской гвардии. Опыт мартиролога*, Москва 2002.
- Волков С., *Русский офицерский корпус*, Москва 2003.
- Zatorski A., *Dzieje Pułku Białgorodzkiego*, Warszawa 1960.
- Zychowicz P., *Pakt Piłsudski – Lenin, czyli jak Polacy uratowali bolszewizm i zmarnowali szansę na budowę imperium*, Poznań 2015.

Dysertacje niewydane

- Александров Б., „А.А. Брусилов. Военная и общественно-политическая деятельность 1877–1924 гг.”, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, [Москва 2009], mps.

Prasa codzienna

- Памяти А.А. Брусилова, „Правда”, 18 III 1926, [brak inf. o aut.].

STRESZCZENIE

Rafał Igielski, Meandry służby generała kawalerii Aleksieja Brusilowa w Armii Czerwonej w latach 1920–1926

Tematem artykułu jest ostatni okres aktywnej działalności generała Aleksieja Brusilowa na polu wojskowym – losy podczas wojny domowej, jak i służby czynnej w Armii Czerwonej. Stosunkowo najwięcej miejsca poświęcono latom 1923–1924, gdy bohater niniejszego tekstu sprawował funkcję Generalnego Inspektora Kawalerii w wojskach sowieckich, przyczyniając się do zwiększenia profesjonalizmu tej broni. Ze względu na brak jakichkolwiek opracowań w języku polskim na temat tej osoby, autor uznał za konieczne przedstawienie też zarysu żołnierskiej kariery gen. Brusilowa w armii Imperium Rosyjskiego do roku 1914, co nadało pracy bardziej całościowego charakteru i umożliwiło poddanie krytycznej ocenie umiejętności dowódczo-organizacyjnych wodza spod Łucka. Pokróćce omówiono też ewolucję wizerunku gen. Brusilowa w historiografii i propagandzie ZSRS oraz Rosji.

Słowa kluczowe: Armia Czerwona, armia carska, „biała emigracja”, generał Brusilow, Generalny Inspektorat Kawalerii, kawaleria, rosyjska wojna domowa, specjaliści wojskowi

SUMMARY

Rafał Igielski, The Course of General of the Cavalry Aleksei Brusilov's Service in the Red Army in 1920–1926

The subject of the article is the last period of General Aleksei Brusilov's military activity – during the civil war as well as active service in the Red Army. Focus has been placed mainly on the years 1923–1924, when he served in the Soviet forces as General Inspector of the Cavalry, contributing to its increasing professionalization. Due to the lack of any studies on Brusilov in Polish, the author considered it necessary to present an outline of the general's military career in the army of the Russian Empire until 1914, which gave the paper a more comprehensive character and made it possible to critically assess his command and organizational skills. A brief discussion of the evolution of General Brusilov's image in historiography and USSR and Russian propaganda has also been included.

Keywords: Red Army, Imperial Russian Army, white émigré, general Brusilov, General Inspectorate of the Cavalry, cavalry, Russian civil war, military experts

АННОТАЦИЯ

Рафал Игельский, Меандры службы генерала от кавалерии Алексея Брусилова в Красной Армии в 1920–1926 гг.

Темой статьи является последний период активной деятельности генерала Алексея Брусилова в области военного дела – его судьба во время гражданской войны и активная служба в Красной Армии. Относительно много внимания в работе посвящено 1923–1924 годам, когда герой этой статьи служил генеральным инспектором кавалерии в Советской армии, способствуя усилению профессионализма этих войск. Из-за отсутствия каких-либо исследований на польском языке об этом человеке автор счел необходимым представить описание солдатской карьеры генерала Брусилова в армии Российской империи до 1914 г., что придало работе более целостный характер и позволило критически оценить организационные и командные навыки командира из-под Луцка. Кратко описана также эволюция образа генерала Брусилова в историографии и пропаганде СССР и России.

Ключевые слова: Красная Армия, царская армия, „белая эмиграция”, генерал Брусилов, генеральная инспекция кавалерии, русская гражданская война, военные специалисты.